

मूल्याङ्कनमा पन्ध्र वर्ष : मेरा जीवन्त अनुभव

श्याम श्रेष्ठ

लगातार पन्ध्र वर्ष मूल्याङ्कन मासिक पत्रिकाको प्रधान सम्पादक र मूल्याङ्कन प्रकाशन प्रालिको अध्यक्षका रूपमा काम गरिसकेपछि २०६३ असारमा मैले स्वेच्छाले दुवै पदबाट हट्ने निर्णय गरें। दुईओटा कारणले म यो निर्णयमा पुगेको थिएँ। एउटा, लोकतान्त्रिक गणतन्त्र र संविधानसभाको पक्षमा देशव्यापी रूपमा जनमत सिर्जना गर्नका लागि नागरिक आन्दोलनमा ज्यादा समय दिन; र दोस्रो, गएको डेढ दशकको कामको दौरानमा सक्षम विकल्पका रूपमा विकसित भइसकेको नयाँ पुस्तालाई संस्थाको नेतृत्वमा ल्याउनका लागि स्थान खालि गर्न।

भावनात्मक तवरले यो निधोमा पुग्न मलाई केही समय निकै गाह्रो भएको थियो। यो निर्णयमा पुग्ने दौरानमा मैले भित्रभित्रै अनुभूति गरेको थिएँ: मेरो यसबीचमा मूल्याङ्कनसित निकै गहिरो भावनात्मक लगाव पैदा भइसकेको रहेछ। मैले यसलाई चटकै छोड्न लागेको थिइनँ, केवल प्रधान सम्पादक र अध्यक्षको पदबाट मात्र, त्यो पनि आफ्नै जोडमा मुक्त हुन लागेको थिएँ। र, नेतृत्व छोडे पनि म मूल्याङ्कन र नवयुवामा लगातार लेखिरहनेछु, साथै मूल्याङ्कन प्रकाशन गृहको बोर्ड सदस्य पनि रहिरहने छु भन्ने कुरा स्पष्ट थियो। अनि मेरो निर्णयप्रति बोर्डका र कार्यालयका सबै साथीहरूको सद्भाव पनि थियो। तर पनि मलाई त्यो निधोमा पुग्दा केही समयसम्म एउटी चेलीले पहिलोपल्ट आफ्नो माइतीघर छोड्दा भैं भइरहेको थियो।

मूल्याङ्कनमा मैले काम गरेर बिताएका पन्ध्र वर्ष मेरा जीवनका सबैभन्दा उर्वर वर्षहरू थिए। नेपालको पत्रकारिता जगतमा मूल्याङ्कनको अहिले जुन आफ्नै

अलग पहिचान र परिचय बनेको छ, त्यसमा समूहको एकजना मुख्य अगुवा-सदस्यको रूपमा मैले त्यहाँ खर्चेको जीवन-उर्जाले पनि केही योगदान अवश्य गरेको होला भन्नु हिचकिचाउनु पर्दैन । मैले पनि त्यहाँ काम गरेर धेरै कुराहरू सिकेको छु । मेरो ज्ञान र अनुभवको घेरोलाई त्यसले कता हो कता फराकिलो र समृद्ध बनाएको छ । मेरो सामाजिक र मानवीय सम्बन्ध, सम्पर्कको दायरा र मेरो पहिचानलाई प्रधान सम्पादक भएर मैले त्यहाँ गरेका कामले निकै फराकिलो समेत बनाएको छ । सबैभन्दा मुख्य कुरा त मूल्याङ्कनमा कार्यरत हुँदाको विगत १५ वर्षमा म आफैँ धेरै मात्रामा रूपान्तरित भएको छु ।

व्यावसायिक पत्रकारिताको गतिलो जग नबसिसकेको नेपालमा २०४८ सालपछिको त्यो समय पत्रकारिता क्षेत्रका लागि निकै चुनौतीपूर्ण समय थियो । २०४७ सालको संविधानमा प्रकाशन र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको राम्रो सुनिश्चितता हुनाले त्यति बेला कुनै पत्रिका दर्ता गरेर एकाध अङ्क निकाल्नु गाह्रो थिएन । तथापि स्तरीयता जोगाएर एउटा विचार-प्रधान पत्रिका लगातार १५ वर्षसम्म टिकाइराख्नु सजिलो थिएन ।

मूल्याङ्कन आधारभूत रूपमा मिसन पत्रकारिता गर्ने पत्रिका हो । तर व्यावसायिक रूपले यसलाई आत्मनिर्भर नबनाइकन नेपालमा २०५० को दशकमा विशुद्ध मिसन पत्रकारिता टिक्नसकेको स्थिति थिएन र अहिले पनि छैन । आखिर अश्लील विज्ञापन वा सामग्री एउटा पनि नछापीकन के गरेर यस्तो पत्रिकालाई यति लामो समयसम्म टिकाइयो, जबकि त्यस अवधिमा निकालिएका अरू सबैजसो मासिक पत्रिकाहरू भने एक-एक गरेर ढले ।

मूल्याङ्कन निकालेको पाँच वर्ष पनि बितेको थिएन, नेपालमा नेकपा (माओवादी) द्वारा सशस्त्र द्वन्द्व प्रारम्भ भयो । ६-७ वर्ष बिम्बा-नबित्दै त्यो द्वन्द्व भीषण गृहयुद्धमा रूपान्तरित भयो । हिंसात्मक द्वन्द्वले चरम रूप धारण गरेको समयमा तथ्यमा आधारित भएर स्वतन्त्र र आलोचनात्मक पत्रकारिता गर्नु असाध्यै जोखिमपूर्ण कुरो थियो । त्यस दौरानमा म त सेनाद्वारा गिरफ्तार भएर केही समयसम्म बेपत्ता नै बनाइएँ । तर त्यसपछि पनि मूल्याङ्कनले लगातार आफ्नो सत्यनिष्ठता, स्वतन्त्रता र आलोचनात्मक स्वरूप कायमै राख्यो । २०५९ असोज १८ पछि, राजाले सारा राज्याधिकार आफ्नो हातमा लिएपछि र २०६१ माघ १९ को शाही कूपछि त मूल्याङ्कन सरकारी आक्रमणको शिकार आजै होला कि भोली होला भन्ने स्थितिमा हरदम रहिरह्यो । म वारेण्टेड भएँ र केही समय जेलमै परें । परन्तु, जगजहेर छ, खुकुरीको धारमा हिँड्नु र बाँच्नुपर्ने त्यो सङ्घिन घडीमा समेत मूल्याङ्कनले आफ्नो आधारभूत नीति र चरित्रमा फेरबदल ल्याएन ।

हिंसात्मक द्वन्द्वको समयमा पनि र प्रतिक्रान्तिको चरम जगजगीको समयमा पनि कसरी, कुन विधि प्रयोग गरेर सत्यनिष्ठ, स्वतन्त्र र आलोचनात्मक पत्रकारिता गर्न सकिन्छ ? ती सबै कठिनाइ र चुनौती भेलेर काम गर्दाका अनेकौं जीवन्त अनुभवहरू छन् । व्यवहारको मैदानमा प्राप्त मेरा अनुभवहरू भावी पुस्ताका लागि राम्रो सन्दर्भ-सामग्री हुनसक्छन् । अझ विचार-प्रधान पत्रिका निकाल्न खोज्ने सबैका लागि त ती अझ उपयोगी खुराकी हुनसक्छन् भन्ने मलाई लागेको छ ।

यिनै कुराहरूलाई ध्यानमा राखेर मूल्याङ्कन चलाउँदाको मेरा पन्ध वर्षका जीवन्त अनुभव बाँड्ने उद्देश्यले केही विस्तारमा लेख्ने जमर्को गरेको हुँ ।

सुरुको तयारी

कोर-टीम, सल्लाहकार र सहयोगी समूहको निर्माण

पत्रिका प्रकाशन हुनुअघिको सूक्ष्म र सर्वाङ्गीण तयारी कुनै पनि पत्रिकाको दीर्घायुका लागि एउटा महत्त्वपूर्ण पूर्वाधार हुनसक्छ भन्नेमा हामी सचेत थियौं । त्यसैले मूल्याङ्कन प्रकाशनको तयारी भण्डै दस महिना लगाएर गरिएको थियो ।

हामीले सर्वप्रथम आफ्नो कोर टीम निर्माण गर्नमा मुख्य जोड दियौं । हरिगोविन्द लुईटेल, राजेन्द्र महर्जन, श्याम खड्का र मसमेत गरेर चार जना पत्रिकाको प्रारम्भिक कोर टीमका रूपमा काम गर्ने टुङ्गो भयो । पत्रिकाको प्रधान सम्पादकको रूपमा म रहने निधो भयो । अनि सम्पादकको रूपमा नारायणकाजी श्रेष्ठ, कार्यकारी सम्पादकको रूपमा हरिगोविन्द लुईटेल र सह-सम्पादकका रूपमा राजेन्द्र महर्जन हुने भन्ने पनि टुङ्गो गरियो ।^१ बजार व्यवस्थापकको रूपमा श्याम खड्का रहनु भयो ।

एउटा विचारप्रधान पत्रिका चलन र टिक्नका लागि केवल समर्पित सम्पादक र व्यवस्थापकहरूको सानो टीम मात्र हुनु पर्याप्त छैन । त्यसका लागि सम्पादक र व्यवस्थापक समूहभन्दा बाहिर गाह्रो अफ्टेरोमा सहयोग गर्ने, लेख, रचना आफैले लेख्न वा कसले कुन विषयमा राम्रो लेख्नसक्छ वा अन्तर्वार्ता दिनसक्छ भनेर मूर्त सुभाब दिनसक्ने तथा विज्ञापन र विक्री-प्रवर्द्धनमा सहयोग गर्ने सल्लाहकार र सहयोगी साथीहरूको एउटा सञ्जाल हुनु आवश्यक छ । हामीले प्रारम्भमै यस कुरामा समेत ध्यान दियौं ।

^१ तर मूल्याङ्कनको पहिलो अङ्क प्रकाशन भएसँगै २०४८ मङ्सिरमा नेकपा (एकता केन्द्र) पार्टी बनेपछि पार्टी एकता महाधिवेशनबाट नारायणकाजी श्रेष्ठ त्यसको केन्द्रीय सदस्यका रूपमा निर्वाचित हुनु भयो र उहाँ पत्रिकाको दायित्वबाट हट्नुभयो ।

डा महेश मास्केको यस कुरामा विशेष सहयोग रह्यो । हामीले सम्भावित सल्लाहकारहरूको सूची तयार पारेर सुरुमा व्यक्तिगत रूपमा एक-एक गरी भेटिसकेपछि डा मास्केकै सहयोगमा उहाँकै निवासमा सम्भावित सबै सल्लाहकारहरूको अनौपचारिक छलफल राख्यौं । यो छलफलले पत्रिकाको मोटामोटी स्वरूप निर्धारण गर्‍यो, पत्रिकाको लक्षित पाठक समूहबारे प्रारम्भिक धारणा निर्माण गर्‍यो र पत्रिका ६ महिनासम्म निरन्तर निकालिराख्नका लागि आवश्यक पर्ने खर्चको मोटामोटी लागत निकाल्यो ।

हामीले पत्रिकाको संरक्षकका रूपमा डा मथुराप्रसाद श्रेष्ठलाई बसिदिन आग्रह गर्‍यौं । हाम्रो अनुरोधमा सल्लाहकारका रूपमा बस्न भाषा आन्दोलनका अगुवा पद्मरत्न तुलाधर, जन-स्वास्थ्यका ज्ञाता डा भरत प्रधान र डा महेश मास्के, समाजशास्त्री डा चैतन्य मिश्र, इतिहासकार डा कृष्णबहादुर थापा, अर्थशास्त्री महेश्वरमान श्रेष्ठ र चन्द्रराज दुङ्गेल, विज्ञान क्षेत्रका ज्ञाता डा कमलकृष्ण जोशी, शिक्षाशास्त्री हर्षनारायण धौभडेल, साहित्यकार खगेन्द्र सङ्ग्रौला र साहित्य-समालोचक डिआर पोखरेल सहमत हुनुभयो ।

सल्लाहकार समूहमा यी व्यक्तित्वहरूको उपस्थितिले पत्रिकालाई कुनै पनि समस्या र सङ्कटबाट पार लाउन मद्दत गर्नसक्छ, भन्ने आत्मविश्वास सिर्जना गरेको थियो । साथै सल्लाहकारहरूको नामैले पनि ज्यादा सङ्ख्यामा पाठकहरू पत्रिका किन्न उत्प्रेरित हुनेछन् भन्ने समेत हाम्रो आशा थियो । हाम्रो मूल टीमको विशेषता के थियो भने हामी चारै जना पहिले एउटै पार्टी— नेकपा (चौम) मा सँगै काम गर्‍यौं । पार्टीभित्र काम गर्दादेखि नै हाम्रो विचारमा सामीप्यता थियो । नेपालका कम्युनिस्ट पार्टीहरूमा क्रान्ति र पार्टीका मूलभूत सवालहरूमा नै वैचारिक स्पष्टताको डरलाग्दो अनिकाल छ, र त्यो अनिकालको अन्त्यको निम्ति अहिलेको पुस्ताले अविलम्ब आफैँबाट काम थाल्नु पर्छ, भन्ने हाम्रो मत थियो । साथै, कम्युनिस्ट पार्टीहरूमा नेतृत्व तहमै कम्युनिस्ट संस्कृतिको चर्को खडेरी यत्रतत्र देखिएकाले पार्टीको नेतृत्व तहबाटै सांस्कृतिक क्रान्तिको थालनी गर्नु अनिवार्य छ, भन्ने पनि हाम्रो मत थियो । अनि कम्युनिस्ट पार्टीहरूमा विचार अभिव्यक्तिको मामलामा ज्यादै धेरै नियन्त्रण र केन्द्रीकरणको समस्या भएकाले पार्टीभित्र र बाहिर निर्वाध रूपमा विचार-अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता र काम कारबाहीमा एकरूपता हुनुपर्छ, भन्ने हामी धारणा राख्यौं ।

वैचारिक एकरूपता वा सामीप्यता नै नभईकन नेकपा (चौम), नेकपा (मशाल), सर्वहारावादी श्रमिक सङ्गठन र नेकपा (जनमुखी) सित एकीकृत भएर २०४८ साल मङ्सिरमा नेकपा (एकता केन्द्र) बनाउन लाग्दा त्यो यान्त्रिक पार्टी

एकताको विपक्षमा हामी चारैजना लगायत अन्य केही साथीहरूले मिलेर संयुक्त रूपमा भिन्न मत राखेका थियौं। हामी तत्कालीन नेकपा (मशाल) का साथीहरूको आधार इलाका बनाएर गाउँले सहर घेर्ने रणनीति र व्यक्तिहत्याको बाटोबाट नेपालमा क्रान्ति हुन सम्भव छैन, क्रान्तिका लागि नेपालमा सहरिया जनआन्दोलन वा जनविद्रोह गर्नु अपरिहार्य छ भन्ने कुरामा पनि समान मत राख्यौं। गाउँले वर्ग सङ्घर्ष र सहरिया जनआन्दोलनको आपसी संयोजनबाट मात्र नेपालमा क्रान्ति सम्भव छ भन्ने हाम्रो धारणा थियो। यिनै सब कुरामा मत नमिलेर हामीले नेकपा (एकता केन्द्र) पार्टी बन्नेवित्तिकै २०४८ साल पुसमा त्यो पार्टी परित्याग गरेका थियौं।

कुनै पनि विचारप्रधान पत्रिका लामो समय राम्रोसित चलनका लागि त्यसको मूल टीममा वैचारिक एकरूपता र उद्देश्यमा एकता हुनु नितान्त जरुरी हुन्छ। हाम्रो टीममा यी कुरा सुरुदेखि नै थिए। हामी नेपालको कम्युनिस्ट आन्दोलनमा सबैभन्दा ठूलो अनिकालका रूपमा रहेको वैचारिक अस्पष्टताको समस्या हल गर्नको लागि सक्दो सहयोग पुर्याउने उद्देश्यले नै मूल्याङ्कन मासिक प्रकाशन गर्ने निधोमा पुगेका थियौं। सिद्धान्त, राजनीति, अर्थनीति र सामाजिक जीवनका सबै महत्त्वपूर्ण विषयमा गहन खोज-अनुसन्धान, बहस र विचार-अन्तर्क्रिया सञ्चालन गर्नसक्दा नै क्रमशः विचार स्पष्टता विकसित हुनसक्छ भन्ने ठानेर हामीले सुरुदेखि नै मूल्याङ्कनलाई 'विचार-अन्तर्क्रियामुखी मासिक' घोषणा गर्ने निधो गर्थौं। अहिले पनि तपाईं मूल्याङ्कनको आवरणमा जहिले पनि मूल व्यानरमुनि पत्रिकाको पहिचान र उद्देश्य भल्काउन 'विचार-अन्तर्क्रियामुखी मासिक' भनेर लेखिएको देख्नु हुनेछ।

विशेष विषयवस्तु र स्तम्भहरूको तयारी

कुनै पनि पत्रिका निकाल्नुभन्दा अघि त्यो पत्रिका बजारमा रहेका अरू सबै पत्रिकाभन्दा के के कुरामा भिन्न र विशेष हुन्छ र पाठकहरू त्यसलाई किन्न उत्प्रेरित हुन्छन् भन्ने कुरामा विस्तृत गृहकार्य सहित प्रस्ट सोच बन्नुपर्छ। यो मूल्याङ्कन निकाल्ने दौरानमा मैले हासिल गरेको शिक्षा हो। हामीले मूल्याङ्कन निकाल्दा सल्लाहकारहरूसहित भएर यसवारेमा प्रशस्त गृहकार्य गर्थौं।

हामी के निधोमा पुग्यौं भने मूल्याङ्कन वैज्ञानिक समाजवादी सोच राख्ने वामपन्थीहरूको साझा मञ्चको रूपमा प्रस्तुत हुनुपर्छ। यो कुनै पार्टी विशेषको मुखपत्र बन्नु हुँदैन र यो कसैको पक्ष वा विपक्षमा हुनुहुँदैन। सबैप्रति आलोचनात्मक हुनुपर्छ, गालीगलौज कसैलाई गरिनु हुँदैन। विचार स्पष्टताका निम्ति सामाजिक

जीवनका हरेक विषयमा बहस र अन्तर्क्रिया चलाउनु पर्छ, हाम्रो पत्रिकाको सम्भावित पाठक समूह ज्यादाजसो वामपन्थी भएकाले र नेपाली राजनीतिमा वामपन्थीहरू निकै प्रभावशाली र हावी हुनाले मूल्याङ्कनको अर्को निकै लोकप्रिय र विशेष आकर्षणका रूपमा 'विश्व कम्युनिस्ट आन्दोलन' स्तम्भ हुनसक्छ, भन्ने टुङ्गोमा हामी पुग्यौं ।

सोभियत सङ्घमा समाजवादी व्यवस्था भर्खरै ढलेको बेला थियो त्यो । तसर्थ, त्यस समयमा यसको पहिलो अङ्क समाजवाद किन ढल्यो भन्ने सम्बन्धमा विशेष आवरण कथाबाट प्रारम्भ गरिनु पर्छ भन्ने हामीलाई लाग्यो । त्यसपछिका अङ्कहरूमा यसबारेमा विश्वभरिका नेता र चिन्तकहरूका विचार दिने प्रयास गर्नुपर्छ भन्ने निधो पनि गर्थौं । मूल्याङ्कनको हरेक अङ्कको थप विशेष आकर्षणका रूपमा दर्शन र नीति/संस्कृतिसम्बन्धी स्तम्भ रहनुपर्छ, जसमा सरल भाषामा वैज्ञानिक र आलोचनात्मक दृष्टिकोण तथा चरित्र निर्माण गर्न मद्दत गर्ने खालका सामग्री दिन सकियोस् भन्नेमा हामी एकमत भयौं । यस्ता सामग्री त्यति बेला काठमाडौँबाट निकलने र राष्ट्रिय रूपमा प्रकाशित हुने पत्रिकाहरूमा हम्मसी पाइन्नथ्यो । हामीले महिला, दलित, जनजातिका समस्याबारे पनि हरेक अङ्कमा केही न केही खोजमूलक सामग्री दिने प्रयास गर्नु पर्छ भन्ने सोच बनायौं ।

सबै वामपन्थी पार्टीभिन्नका र जनवर्गीय सङ्गठनहरूका नेता, कार्यकर्ता र समर्थकहरू, प्राध्यापक र शिक्षक/शिक्षिकाहरू र बुद्धिजीवी र कर्मचारीहरू हाम्रा लक्षित पाठकहरू हुन् भन्ने हाम्रो ठम्याइ थियो । तसर्थ एसएलसीसम्म गरेकाहरूलाई मुख्य रूपमा ध्यानमा राखेर मूल्याङ्कनको सामग्री र भाषाको संयोजन गर्ने भन्ने हामीले सोच बनायौं ।

आर्थिक स्रोत र अन्य स्रोत-साधनको व्यवस्थापन

हामीलाई समस्या थियो सुरु पूँजीको । श्याम खड्का र मसित त्यति बेला पूँजी लगानी गर्ने क्षमता थिएन । हामी पार्टी छोडेर पार्टीको पेशेवर कार्यकर्ताबाट पत्रिकाको पेशेवर पत्रकार हुन आइपुगेका मान्छे थियौं । हामीसित समर्पण भाव निकै थियो, तर साथमा पैसा थिएन । अन्य साथी तथा संस्थाहरूमध्ये राजेन्द्र महर्जन, हरिगोविन्द लुईटेल, सुवासकाजी श्रेष्ठ, डा महेश मास्के, मित्रराज दवाडी, नरमकाजी श्रेष्ठ, कृष्ण सापकोटा, डा शरद वन्त, डा चैतन्य मिश्र, खगेन्द्र सङ्गौलाबाट केही रकम जुट्यो । इन्द्रेणी सांस्कृतिक समाज (इसास)-कीर्तिपुर तथा गिरिराजमणि पोखरेलमार्फत विराटनगर र भ्वापाका साथीहरू गोपाल गहन लगायतबाट पनि थप रकम प्राप्त भयो । यति गर्दा जम्मा ७९,२६५ रुपियाँ

प्रारम्भिक शेयर पूँजी जम्मा हुनपुगयो । यसमध्ये राजेन्द्र महर्जनको एक तिहाईभन्दा बढी हिस्सा थियो । डा सुन्दरमणि दीक्षितले पाँच हजार रुपियाँ अनुदान सहयोग प्रदान गर्नु भएपछि कुल ८४,२६५ रुपियाँबाट मूल्याङ्कनको प्रकाशन सुरु गरियो ।

तर पत्रिका प्रकाशनको मामलामा भने हामी अनुभवहीन थिएनौँ । हरिगोविन्दजीसित २०३९/४० सालमा प्रतिभा साहित्यिक पत्रिकाको सह-सम्पादक भएर काम गरेको र केही वर्ष साहित्यिक पत्रिका उत्साह निकालेको अनुभव थियो । साथै उहाँले मूल्याङ्कन साप्ताहिक पत्रिका हुँदा त्यसमा र त्यो पञ्चायती शासकहरूद्वारा प्रतिबन्धित भएपछि, गर्जन साप्ताहिकको कोर टीममा रहेर काम गर्नुभएको थियो । राजेन्द्रजीसित मूल्याङ्कन साप्ताहिक तथा नेवारी पत्रिका सन्ध्या टाइम्स र इनापमा केही वर्ष काम गरेको अनुभव थियो । मसित पनि मूल्याङ्कन साप्ताहिक र गर्जन साप्ताहिकमा केही वर्ष सम्पादन समूहमा रहेर र नियमित स्तम्भकार भएर काम गरेको अनुभव थियो । मेरो सम्पादनमा नारी मुक्ति र नारी भन्ने दुईओटा सामयिक पत्रिका यसअघि नै प्रकाशन भइसकेका थिए । हामी तीनै जना लेख-रचनाहरू राम्ररी लेख्न सक्थ्यौँ । मसित आर्थिक, राजनीतिक र दार्शनिक विषयमा खोज अनुसन्धानको केही अनुभव पनि थियो । तर पत्रकारिताको व्यावसायिक अध्ययन-तालिम भने हामी कसैले पनि हासिल गरेका थिएनौँ । सहकर्मी श्याम खड्कासित पत्रिकामा काम गरेको अनुभव नभए त पनि सम्पर्कको जालो ठूलो थियो र बेस्सरी खट्न सक्नुहुन्थ्यो । सबैभन्दा मुख्य कुरा, हाम्रो टीम उद्देश्यमा स्पष्ट, काममा मिहेनती र मिसनमा समर्पित थियो । हामी चारैजना पत्रिकालाई टिकाउन-चलाउन जेसुकै गर्न पनि मानसिक तवरले तयार थियौँ ।

हामीले नयाँ पत्रिका दर्ता गर्नुको सट्टामा प्रकाशक मित्र सुवासकाजी श्रेष्ठसित अनुरोध गरेर उहाँले २०३८ सालमा नै दर्ता गरेर केही वर्ष चलाइसकेको मूल्याङ्कन साप्ताहिकलाई नै मासिक पत्रिकामा बदलेर सञ्चालन गर्ने निधो गर्थ्यौँ । हाम्रो अनुरोधलाई उहाँले सहर्ष स्वीकार्नु भयो । साथी शम्भु महर्जनले हामीलाई आफ्नो निजी फोन लाइन केही वर्षका लागि प्रदान गर्नुभयो । राजेन्द्र महर्जनजीका आफन्तले कार्यालय सञ्चालनका लागि भनेर केही कुर्सी र टेबुल जस्ता नभई नहुने फर्निचर दिनुभयो । स्नेह सायमीले हामीलाई आफ्नो निजी प्यानासोनिक मिनी क्यासेट-रेकर्डर र एसिका जापानी क्यामेरा दिनुभयो । हामीले काठमाडौँको दमकल-केन्द्रपछाडि भोछ्छेमा एउटा कोठा कार्यालयको लागि बहालमा लियौँ । मित्र मोहन खड्काले पत्रिकाको मुख्य व्यानर शीर्षकको सुन्दर डिजाइन गरिदिनुभयो ।

यसरी मूल्याङ्कनको प्रकाशनअघि प्रशस्तै समय लगाएर यसको सुरु तयारी गरिएको थियो । अहिले सम्झँदा लाग्छ, मूल्याङ्कनको लामो आयु हुनुमा यसको सुरु तयारीका चरणमा गरिएको विस्तृत गृहकार्यको बलियो भूमिका रहेको छ ।

पत्रिकाको प्रकाशनपछिका चुनौती

दस महिना लामो गृहकार्यपछि मूल्याङ्कनको पहिलो अङ्क २०४८ मङ्सिरमा निकलियो । यसको पहिलो अङ्क हातमा पर्दा हामी सबै विजयोत्सवमा भैं उत्साहित थियौं । पहिलो अङ्क देख्दा पहिलो सन्तान देखेभैं पुलकित भएको थिएँ म । पाठकहरूले कुन मात्रामा पत्रिका किनिरहेका छन् भनेर हेर्न हामी सम्पादकहरू स्वयं दर्शक बनेर केही अङ्कसम्म रत्नपार्क र न्युरोडका पुस्तक पसलहरूमा चहारेको मलाई अहिले पनि सम्झना छ । कुनै पसलमा आफ्नो पत्रिका भुण्डिएको नदेख्दा अधैर्य भएर 'साहुजी मूल्याङ्कन छ ?' भनेर आफैँले पाठकको अभिनयसहित विक्रेतालाई सोधेको स्मरणले अहिले पनि मनभित्र हाँसो जगाउँछ । पहिलो अङ्क निकाल्नुको खुसीसँगै अर्कातिर यसको निरन्तरताका लागि सामना गर्नुपर्ने चुनौतीको पहाड पनि हाम्रा अधिलिखित थियो । प्रकाशन सुरु गरिसकेपछिको स्थितिमा हाम्रा अगाडी देखा परेका चुनौती र त्यसक्रममा हामीले अपनाएको बाटोबारे निम्न बुँदामा चर्चा गर्न सकिन्छ:

वैचारिक पत्रिकालाई विक्रीयोग्य बनाउने

पहिलो अङ्क हामीले एक हजार प्रतिवाट सुरु गरेका थियौं । त्यसले राम्रो बजार लियो । यो अपेक्षा गरेभन्दा धेरै छिटो बजारमा सकियो । आधाउधि त अनुरोध-विक्रीको उपायबाट साथी-सहयोगीहरूबीच हातहातै विक्री गरेर सिद्धियो ।

सुरुकै अङ्कले पाठकहरूको मन जित्नुका पछाडि सम्भवतः यसमा रहेका गहकिला सामग्री कारणका रूपमा थिए । सोभियत सङ्घमा समाजवाद भर्खरै ढलेको त्यस समयमा 'के समाजवादको मृत्यु भएको हो ?' भन्ने निरव शेरचनको गहन विश्लेषणसहितको लेखले पाठकहरूको मन जितेको थियो । यसले समाजवाद ढल्नुका कारणहरूका सम्बन्धमा बहसको एउटा सिलसिला नै प्रारम्भ गरेको थियो । यसमा 'नेपालमा हिन्दूकरण कहिलेदेखि र कसरी' भन्ने प्रो माणिकलाल श्रेष्ठको खोजपूर्ण लेख पनि थियो । डा कृष्णबहादुर थापाले गरेको नेपाली काङ्ग्रेसको प्रजातान्त्रिक समाजवादको चिरफार अर्को पठनीय सामग्री थियो । प्रा चन्द्रराज ढुङ्गेलको महँगी बढ्नुका कारणहरूबारे लेखिएको लेख र स्नेह सायमीको घरेलु उद्योगका समस्या र सम्भावनाबारे लेख पनि यसमा थियो ।

पहिलो अङ्कको आशातीत सफलतापछि हामीले दोस्रो अङ्क दोब्बर सङ्ख्यामा छाप्यौं। त्यसमा हामीले भर्खरै भएको टनकपुर सन्धिबारेमा नेपालमा सम्भवतः पहिलो पटक आलोचनात्मक चिरफार गर्‍यौं। यसले त्यस सन्धिमा भएको राष्ट्रघातबारे सार्वजनिक बहस प्रारम्भ गर्‍यो। त्यस अङ्कमा नीरव शेरचनको लेख र समाजवाद ढल्नुका कारणहरूबारे भएको अन्तर्क्रियाको रिपोर्ट पनि प्रकाशन गर्‍यौं। यो अन्तर्क्रिया निकै लोकप्रिय सिद्ध भयो। त्यसपछिका हरेक अङ्कमा मूल्याङ्कनमा दिइने अन्तर्क्रिया पाठकहरूका लागि विशेष आकर्षणको विषय बनिरह्यो। एकथरी पाठक त अन्तर्क्रियाकै लागि मात्र पनि मूल्याङ्कन किन्ने निकल्लिए। यो अङ्कमा दिइएको कैलाश प्याकुरेलको खोजपूर्ण लेख 'कृषि विकासका त्रुटिपूर्ण प्रयासहरू' पाठकहरूले मनपराए। त्यस्तै डा सानुदेवी जोशीको चीनले कृषि क्षेत्रमा गरेको एबिटी हर्मोनको विकाससम्बन्धी वैज्ञानिक लेख पनि पाठकहरूका लागि निकै शिक्षाप्रद र चाखलाग्दो रहेको देखियो।

मूल्याङ्कनले त्यसपछिका हरेक अङ्कमा केही न केही खोजपूर्ण सामग्री र अन्तर्क्रिया दिने, र आँखीभ्याल स्तम्भअन्तर्गत पूँजीवादी खेमामा भइरहेका राम्रा र नराम्रा कुराहरू दिने गर्न थाल्यो। यी सबै सामग्रीलाई पाठकहरूले निकै मन पराए। तेस्रो अङ्कदेखि हामीले प्रारम्भमा मुरारी अर्याल र त्यसपछि राजेन्द्र महर्जनको संयोजन वा लेखनमा 'विश्व कम्युनिस्ट गतिविधि' पनि नियमित रूपमा दिन थाल्यौं। नेपालको कुनै पनि पत्रिकामा यससम्बन्धी सामग्री नहुने भएकाले यो पाठकहरूद्वारा निकै रुचाइएको विशेष स्तम्भ हुनगयो। निकै मन पराइएका अन्य विशेष स्तम्भहरूमा प्रज्ञानरत्नद्वारा लेखिएको 'दर्शन' र चन्द्रदेव नेपालीबाट प्रस्तुत 'नीति/संस्कृति' स्तम्भ थिए। 'दर्शन' स्तम्भबारे पाठकहरूको प्रतिक्रिया थियो: यसले उनीहरूको दृष्टिकोणलाई वैज्ञानिक र आलोचनात्मक बनाउन अत्यन्तै सहयोग गरेको छ र हरेक अङ्कमा यो सामग्री कदापि छुटाइनु हुँदैन। त्यस्तै, 'नीति/संस्कृति' स्तम्भले राजनीतिक आन्दोलन र समाजमा व्याप्त अनैतिकता, विकृति र गलत संस्कृतिलाई चिन्न र हटाउन मनग्ये योगदान गरेको छ, भन्ने पाठकहरूको टिप्पणी थियो। त्यसैले पत्रिकामा त्यो स्तम्भ भएन भने पत्रिका नै अलिनो भएभँै लाग्छ, भन्थे पाठकहरू। यस्ता सामग्री त्यति बेलाका अन्य पत्रपत्रिकामा पाईँदैनथ्यो तसर्थ मुख्य रूपमा यस्ता सामग्रीले नै मूल्याङ्कनलाई विक्रीयोग्य बनाउने काम गरे।

पहिलो अङ्क आधाजसो अफसेट र आधा लेटर प्रेसमा छापेका थियौं। पत्रिकालाई विक्रीयोग्य बनाउन हामीले दोस्रो अङ्कदेखि नै पूर्णतया अफसेट प्रेसमा छापन थाल्यौं। सुरुका केही अङ्क ले-आउट र सज्जाका हिसाबले सुन्दर

हुनसकेका थिएनन् । हामीले पाठकहरूको पत्र र प्रतिक्रियाबाट छिट्टै के थाहा पायौं भने वैचारिक पत्रिका विक्रीयोग्य हुनुमा ले-आउट डिजाइन, आवरणको फोटो र शीर्षकहरू र साजसज्जाको पनि ठूलो महत्त्व हुँदोरहेछ । पत्रिकाको सामग्री राम्रो भएर मात्र पुगदो रहेनछ, त्यो पढ्नु पढ्नु लाग्ने ढङ्गले ले-आउट तथा कभर डिजाइन गरेर प्रस्तुत गरिएको समेत हुनपर्दो रहेछ । यसपछि हामीले यो पक्षलाई पनि ध्यान दिन थाल्यौं । पत्रिकाको विक्रीमा यसले थप भूमिका खेल्यो ।

समयानुकूल पत्रिकालाई बदल्ने

कुनै पनि पत्रिकाले बदलिँदो समय-परिस्थितिअनुकूल आफूलाई हरदम बदल्न र गतिशील बनाउन सक्नुपर्छ । नसक्नेहरू कालक्रममा धराशयी हुन्छन् । एक समयमा रुचिकर रहेको विषय, स्तम्भ वा प्रस्तुतिका शैलीहरू अर्को समयमा रुचिकर रहँदैनन् । पत्रिकामा हुन जाने अपर्याप्तताहरू र गरेका गल्ती कमजोरीहरू सम्पादक स्वयंलाई कम्ती मात्र थाहा हुन्छ । त्यो थाहा पाउने हो भने जतिसुकै नभ्याए पनि सल्लाहकार, सहयोगी-शुभचिन्तक र स्तम्भकारहरूको औपचारिक वा अनौपचारिक प्रकारका छलफल, भेला वा चियापान बेला-बेलामा आयोजना गरिरहनुपर्छ । यसै भएर हामी हरेक अङ्कको प्रकाशनपछि पाठकहरू र साथीहरूबाट आएका रायहरूसहित पत्रिकाको समीक्षा गर्न बस्थ्यौं । अर्को अङ्कको योजना कोर टीमको सामूहिक छलफलबाट बन्थ्यो । सुरुका वर्षहरूमा हामीले सल्लाहकारहरूको समीक्षा बैठक पनि दुई/तीन महिनाको एकचोटि आयोजना गर्ने गर्थ्यौं । वर्षको एकचोटि चाहिँ हामी विषय-विज्ञसहित सल्लाहकार, सहयोगी र शुभचिन्तकहरू तथा लेखक-स्तम्भकारहरूको समीक्षा भेला आयोजना गर्थ्यौं । सल्लाहकारहरूको बैठकबाट हामीलाई सामयिक रूपमा निकै महत्त्वपूर्ण सुझाव, सल्लाह र आलोचनाहरू प्राप्त हुन्थे । सहयोगी, शुभचिन्तक र लेखक-स्तम्भकारहरूको वार्षिक भेलामा वर्षभरि प्रकाशन गरेका स्तम्भ र लेख रचनाहरूको विषय-विज्ञहरूद्वारा विस्तारमा समीक्षा हुन्थ्यो । बाँकी अरूले पत्रिकाले वर्षभरि गरेका त्रुटि कमजोरीहरू औँल्याउँथे र सुधारका लागि सुझावहरू दिन्थे । मलाई लाग्छ, मूल्याङ्कनले प्रारम्भका कठिन घडीमा हरेक किसिमको सङ्कटबाट आफूलाई बचाएर लगातार बदलिँदो स्थितिअनुकूल जुन ढङ्गले परिमार्जित र विकसित गर्दैलान सक्थे, त्यसमा यस्ता समीक्षा कार्यक्रमहरूको ठूलो योगदान रहेको छ ।

पाठकहरूको रुचि र आवश्यकता लगातार बदलिरहन्छ । पाठकहरूको बदलिँदो विचार, प्रवृत्ति र आवश्यकता थाहा पाउने सबैभन्दा सशक्त माध्यम पाठकहरूको पत्र र पाठकहरूसँगको क्षेत्रीय अन्तर्क्रिया भेला हो । जतिसुकै व्यस्त भए पनि पाठकहरूको पत्रलाई सम्पादक आफैँले ध्यान दिएर पढ्ने र त्यसबाट

गुदी कुराहरू ग्रहण गर्ने थिति बसाल्नु आवश्यक छ। हामीले बदलिँदो परिस्थितिअनुसार आफूलाई सुधार्दै लैजान पाठकका पत्रलाई सुरुदेखि नै निकै महत्त्व दिने नीति अपनायौं। जतिसुकै व्यस्त रहे पनि पाठकहरूले पठाएका पत्र यथासम्भव म आफैँले हेर्ने गर्थे। पत्रिकाका कामले वा अरू नै कामले जुनसुकै ठाउँमा भ्रमणमा गए पनि त्यहाँको स्थानीय पत्रिका पसलमा गएर वा त्यहाँका स्थानीय साथीहरूको सहयोगमा मूल्याङ्कनका पाठकहरूसित भेटेर कुराकानी गर्ने गर्थे। सकभर स्थानीय पत्रिका पसल र साथीहरूलाई अनुरोध गरेर पाठकहरूको भेला नै डाक्ने प्रयत्न गर्थे।^२ पाठकहरूका पत्र, पाठकहरूसितको जीवन्त कुराकानी र पाठकहरूको क्षेत्रीय भेलाले मूल्याङ्कनलाई सुधार्दै र परिमार्जित गर्दै लैजान थुप्रै खुराकी प्राप्त हुन्थ्यो। हामीलाई हाम्रा कमी-कमजोरीबारे आँखा खोल्ने, हौसला दिने र बाटो देखाउने काम हमेशा हाम्रा पाठकहरूका पत्रहरूले नै गरे।

सामग्रीको गुणस्तर कायम राख्ने

हामीले मूल्याङ्कनमा छापिने कुनै पनि समाचार र समाचार-विश्लेषणलाई विश्वसनीय र भरपर्दो बनाउन सुरुदेखि नै पर्याप्त ध्यान दियौं। त्यसका लागि प्राप्त हुने कुनै पनि समाचारलाई दुई/तीनतिरबाट जाँच-परख गरेर मात्र छान्ने नीति अख्तियार गर्थौं। छिट्टै नै पाठकहरूमा के छाप वसेको पाइयो भने मूल्याङ्कनमा जुन समाचार र नयाँ सूचनाहरू छापिन्छन्, तीमाथि पूरै भरपर्न सकिन्छ। हामीले भीषण सशस्त्र द्वन्द्व र शाही प्रतिगमनको विषमभन्दा विषम परिस्थितिमा पनि समाचार-लेखन र समाचार विश्लेषणको काम गर्थौं। तर विगत १५ वर्षको दौरानमा मूल्याङ्कनका सम्पादक स्वयंले लेखेको कुनै पनि समाचारको कहिल्यै, कहींबाट पनि खण्डन गर्नुपर्ने स्थिति आएन। भूटो समाचार छापेबापत मूल्याङ्कनविरुद्ध एउटा मुद्दा पनि अदालतमा परेन। त्यो मूल्याङ्कनले राख्नसकेको समाचार-विश्वसनीयताको एउटा उदाहरणीय रेकर्ड हो।

मूल्याङ्कन सुरु गर्दा नेपालमा व्यावसायिक पत्रकारिता प्रारम्भिक चरणमा थियो। धेरैजसो विषय-विज्ञहरूको पत्रिकामा लेख्ने बानी थिएन। त्यसैले अत्यन्त अपरिमार्जित लेखहरू आउँथे नामी-नामी मान्छेहरूका पनि। ठ्याम्पै मिहेनत नै नगरी लेखिएका लेखहरू पनि आउँथे, विषयमा राम्रो दखल भएका विज्ञहरूको

^२ यही उपायबाट मैले २०५३ वैशाखमा पाल्पा, २०५३ माघ र २०६० चैत्रमा पोखरा, २०५९ मङ्सिरमा विराटनगर र बुटवल, २०६० पुसमा दाङ, २०६१ पुसमा धनगढी तथा २०६२ भदौमा नेपालगञ्जमा पाठकहरूको क्षेत्रीय भेला आयोजना गरेको थिएँ।

पनि । कैयन्को पाराग्राफका पाराग्राफ नै बदल्नुपर्ने हुन्थ्यो । कतिपय लेख त पूरै पुनर्लेखन गराउनुपर्ने हुन्थ्यो । कतिपय चर्चित व्यक्तिको लेखने बेलामा भ्रूर लेख्ने तर नामी मान्छेको लेख आइसकेपछि त्यसमा कमा र फूलस्टप पनि बदल्न पाइन्न भनेर अड्डी कस्ने प्रवृत्ति पनि देखियो । नामी मान्छेको भए पनि त्यस्तो लेख मैले कैयन् पटक छापन अस्वीकार गरेको छु । लेखकहरू रिसाउने स्थितिमा पनि मूल्याङ्कनले सामग्रीको गुणस्तरमा भने कहिल्यै सम्भौता गरेन ।

गुणस्तरमा निरन्तर जोडकै कारणले हुनुपर्छ हामीले परिकल्पना गरेभन्दा छिटो, पत्रिका सुरु गरेको एक वर्षमै यसले उल्लेखनीय उपलब्धिहरू हासिल गर्न थाल्यो । नेपालका सबै वामपन्थीहरूद्वारा सबैभन्दा ज्यादा पढिने पत्रिकाका रूपमा मूल्याङ्कन स्थापित भयो । साथै, नेपालका वामपन्थीहरूको बहस गर्ने साभा थलोको रूपमा समेत यसलाई लिन थालियो । खुला बजारमा यसको विक्री-प्रवाह १० हजार प्रति नाघ्यो । यो भनेको त्यति बेलाको खर्चका हिसाबले हाम्रो पार बिन्दु (ब्रेक-इभन प्वाइन्ट) मा थियो, अर्थात् त्यही अवस्थामा विक्री त्योभन्दा बढ्नेबित्तिकै हामी नाफामा जानसक्थौं । तर जनशक्तिलगायत अन्य स्रोत साधनमा हाम्रो लगानीको दायरा फराकिलो पार्नु आवश्यक थियो जसका लागि उक्त विक्रीले मात्रै धान्ने सम्भावना नै थिएन ।

स्रोत-साधनको अभाव

सुरुका वर्षहरूमा हाम्रा चुनौती अजड्का थिए । बजारमा पत्रिकाको माग चर्को थियो, तर पहिलेभन्दा बढी प्रति छापनका लागि कागत किन्नसमेत हामीसित पैसा पुग्दैनथ्यो । पत्रिका मासिक भए पनि काम गर्ने मानिसका अभावले यो डेढ महिनामा एउटा मात्र निक्लिरहेको थियो । परन्तु बजारमा पाठकहरू र विक्रेताहरूमाभ मूल्याङ्कनको अर्को अड्को व्यग्र प्रतीक्षा रहन्थ्यो । ठीक एक-एक महिनामा र तोकिएको मितिमा निकलनु पर्‍यो भन्ने पाठकहरू र पसलहरू थुप्रै थिए । तर हामीलाई त्यो जायज माग पूरा गर्न धौ-धौ परिरहेको थियो । पत्रिका समयमा निकाल्नका लागि आफ्नै कम्प्युटर हुनु अनिवार्य भइसकेको थियो । तर हामीसित कम्प्युटर किन्ने पैसा थिएन ।

विक्री उल्लेखनीय ढङ्गले बढेपछि पत्रिकामा विज्ञापन उठ्ने सम्भावना बढिरहेको थियो, तर हामीसित विज्ञापन उठाउनका लागि पठाउने छुट्टै मान्छे थिएन । श्याम खड्काजी र म विज्ञापन उठाउन आफैं हिँड्थौं । प्रारम्भिक महिनाहरूमा हाम्रा नाम चलेका सल्लाहकारहरूसहित भएर हामी सम्पादकहरू ठूला व्यापारिक गृहहरूमा विज्ञापन उठाउन हिँडेको म कहिल्यै विर्सन्नं ।

हामीले आम जनताको स्वास्थ्य र जीवनमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने हुनाले रक्सी, चुरोट र जुवाघर जस्ता वस्तु र सेवाको र नग्न वा अर्धनग्न महिलाको शरीर प्रदर्शन गर्ने गरी विज्ञापन नछाप्ने नीति सुरुदेखि नै लियौं । परन्तु ठूल-ठूलो परिमाणमा नियमित रूपमा प्राप्त हुने धेरैजसो विज्ञापनहरू रक्सी र चुरोटकै हुँदारहेछन् । साबुन र सौन्दर्य प्रशाधनका धेरैजसो वस्तुको विज्ञापनमा नग्न वा अर्धनग्न नारीकै फोटो अधि सार्ने प्रचलन व्यापक रहेछ । यिनै कारणले विक्री उच्च भए पनि हामीले प्राप्त गर्ने विज्ञापनको मात्रा अरूको तुलनामा थोरै थियो । तर हामीले जति घाटा सहनु परे पनि यो विज्ञापन नीतिमा फेरबदल र सम्झौता भने कहिल्यै गरेनौं ।

हामीले यस बीचमा हाम्रो पूँजीको अभावको समस्या साथीहरूसित उच्च व्याज दरमा ऋण लिएर हल गर्‍यौं । चालू पूँजीको गर्जो टार्न हामीले १८ देखि ३६ प्रतिशत व्याज दरमा समेत ऋण लिनु परेको थियो । घरि घरि पैसाको आपतको बेलामा कुनै तमसुक वा लेखापढीविना हामीलाई एक डेढ लाख रुपियाँ ऋण जुटाइदिनमा साथीहरू नरमकाजी श्रेष्ठ र उर्मिला पोखरेलले ठूलो मद्दत गर्नु भएको थियो । त्यो ऋणले हामीलाई सञ्जीवनी बुटीको काम गर्‍यो । हामी अब पैसाको हमेशा हाहाकारको स्थितिबाट बाहिर आयौं ।

पत्रिकाको पहिचान र मान्यताका लागि सङ्घर्ष

मूल्याङ्कन चर्चित पत्रिका बनेपछि बस नचल्ने जिल्लाहरू र विदेशबाट समेत यसको माग हुनथाल्यो । जस्तो: खोटाङबाट, भोजपुरबाट, रोल्पाबाट, रुकुमबाट, कर्णाली अञ्चलका जिल्लाहरूबाट, तेह्रथुमबाट र नेपाली रहेका विदेशका थुप्रै सहरहरूबाट । तर सरकारले भने मासिक पत्रिकाहरूलाई त्यति बेला सरकारी सहूलियत-सुविधा दिनु पर्ने पत्रिका नै गनिरहेको थिएन । तत्कालीन नेपाल पत्रकार सङ्घ, प्रेस काउन्सिल, र सूचना विभागको सूचीमा मासिक पत्रिका राज्यबाट दिइने कुनै पनि सुविधा र विज्ञापन पाउने हैसियत बोकेको पत्रिका नै थिएन । दूर दराजका जिल्लाहरूमा र विदेशमा हुलाकबाट पत्रिका पठाउनुको कुनै विकल्प थिएन । तर हुलाक महशुलमा सरकारबाट कुनै सुविधा नपाएर हामी हैरान थियौं । त्यसैले सुरुका कैयन् वर्षसम्म मूल्याङ्कनले चर्चित पत्रिका हुँदाहुँदै पनि पहिचान र मान्यताको लागि ठूलै लडाइँ लड्नु परेको थियो । यसका लागि हामीले अन्य मासिक पत्रिकाहरूसित एकबद्ध भएर लगातार लामो सङ्घर्ष गर्‍यौं ।

नेपाल पत्रकार महासङ्घ (तत्कालीन नेपाल पत्रकार सङ्घ) को विराटनगर अधिवेशन (२०४९ चैत्र) मा नै मासिक पत्रिकाले पनि राज्यबाट अन्य पत्रपत्रिका

सरह मान्यता र सुविधा-सहुलियत पाउनु पर्छ भन्ने प्रस्ताव पारित भएको थियो । तर तत्कालीन सरकारले यसलाई बेवास्ता गर्‍यो । त्यसपछिको कलबलगुडी, भापा अधिवेशन (२०५२ वैशाख) ले पनि यस्तै प्रस्ताव पुनः पारित गर्‍यो । तत्पश्चात २०५२ सालमा नेकपा एमालेको सरकारका समयमा यो माग पुरा भयो । तत्कालीन सञ्चार मन्त्री प्रदीप नेपालको मन्त्रीस्तरको निर्णयबाट मूल्याङ्कन लगायत यस्ता मासिक पत्रिकाले अन्य दैनिक साप्ताहिक पत्रपत्रिकासरह समान हक र हैसियत बोकेको पत्रिकाको रूपमा सरकारबाट औपचारिक मान्यता हासिल गर्‍यो । त्यो दिन हामीलाई एउटा युद्ध नै जितेको जस्तो गौरवको अनुभूति भएको थियो ।

छिट्टै नै हाम्रो पत्रिकाले प्रेस काउन्सिलको अडिट व्युरोबाट 'क' वर्गको पत्रिकाका रूपमा मान्यता हासिल गर्‍यो । त्यसपछि बल्ल मूल्याङ्कनले नेशनल ट्रेडिङबाट सहुलियत दरमा पाइने न्यूजप्रिन्ट प्राप्त गर्नसक्यो । एक लाइन आफ्नै टेलिफोन राख्नसक्यो । साथै, साथी स्नेह सायमीले सिङ्गापुरबाट हार्दिकतापूर्वक ल्याइदिनु भएको फ्याक्स मेशिन सहुलियत भन्सार दरमा किन्न सक्यो । एउटा निकै चालू र स्थापित पत्रिकाको प्रधान सम्पादक भएर पनि मैले आफ्नो पत्रकारिता-जीवनमा पहिलो प्रेस-पास त्यसपछि मात्र पाउन सकें । अझै पनि मेरो र मेरा अन्य सम्पादक साथीहरूको घरमा टेलिफोन नभएर निकै समस्या भोग्नुपरेकै थियो । सम्पादकको घरमा टेलिफोन नहुनु भनेको किसानको घरमा हलो-कोदालो नहुनु जस्तै कुरा हो । बाहिरको टेलिफोन प्रयोग गरेर पत्रिका चलाउँदा खर्च मात्र धेरै लागेको होइन, अन्तर्वार्ता लिन, गोप्य र विश्वसनीय सूचना हासिल गर्न कठिन परिरहेको थियो । त्यो परिप्रेक्ष्यमा पहिलो चोटि २०५२ सालमा मैले आफ्नो घरमा टेलिफोन पनि जडान गरेको थिएँ । त्यो दिन खुशीले मखलेल भएको थिएँ म । परन्तु मेरा अरू सम्पादक र व्यवस्थापक साथीले आफ्नो घरमा टेलिफोन पाउन त अरू डेढ-दुई वर्ष लागेको थियो ।

पर्याप्त जनशक्ति र सुविधाको अभाव

थोरै पूँजी भएपछि स्वभावतः पत्रिकामा धेरै मान्छे राख्न सकिँदैन । जनशक्ति थोरै भएपछि पत्रिका चलाउन चाहिने सबै विभाग पनि गठन गर्न सकिँदैन । त्यो नसकिँदा सम्पादकहरूले आफ्नो तोकिएको जिम्मेवारीका अतिरिक्त विज्ञापन सङ्कलन, वितरण-भुक्तानी र ग्राहक अभियान जस्ता अरू जिम्मेवारी पनि सम्हाल्नु पर्ने नत्र पत्रिका धेरै दिन नटिक्ने हुँदोरहेछ । मूल्याङ्कनले पनि यो चुनौती सुरुका कैयन् महिनासम्म व्यहोर्नुपऱ्यो ।

मलाई अहिले पनि सम्झना छ, मूल्याङ्कनको पहिलो अङ्क बजारमा पुऱ्याउन हाम्रो सम्बन्ध-सम्पर्क भएका सबैजसो साथीहरू स्वयंसेवीका रूपमा सक्रिय हुनुभएको थियो । तुलसीदास महर्जन, दिलबहादुर महर्जन, कृष्णबहादुर महर्जन, वीरप्रसाद भन्सारी, अशोक भन्सारी, कर्मलाल महर्जन, राम महर्जन, सूर्यबज्र बज्राचार्य, प्रदीप महर्जन, प्रकाश तण्डुकार लगायत कीर्तिपुरका थुप्रै साथीहरू कैयन् महिनासम्म पत्रिकाको नयाँ अङ्क भोलामा बोकेर काठमाडौँ, ललितपुर र भक्तपुरका पसल-पसल चहार्नुभएको कहिल्यै बिसन सकिँदैन । श्याम खड्काको अगुवाइमा कीर्तिपुरका साथीहरू र हामी सम्पादक मण्डलका मानिसहरू आफैँ पत्रिका प्याक गर्थ्यौँ । हामी सबै पत्रिकाको पोका काँधमा बोकेर बसहरूमाफत उपत्यकाबाहिर पठाउन हिँड्थ्यौँ । व्यवस्थापक श्याम खड्काले त होल-सेलरमा भरपर्नुको साटो भोछेँमा आफैँले पत्रिकाको स्टल खोलेर विक्रेताहरूलाई पत्रिका वितरण गर्न थाल्नुभयो । हाम्रा सल्लाहकारहरू आफैँले पनि आ-आफ्ना सम्पर्कका साथीभाइहरूबीच पत्रिका बेचेर पैसा ल्याइदिएको अभैँ स्मरणमा ताजा छ ।

पत्रिकालाई देशभरि ठाउँ-ठाउँका पुस्तक पसलमा पुऱ्याउन विभिन्न स्थानमा रहेका हाम्रा साथीहरूले सुरुकालमा पुऱ्याएको योगदान अविस्मरणीय छ । सिराहामा मित्र विश्वनाथ शाह, बुटवलमा रामलाल श्रेष्ठ, काभ्रेमा कान्छाराम तामाङ र विष्णुदेवी श्रेष्ठ, वीरगञ्जमा भुवन श्रेष्ठ, विराटनगर र भापामा गिरिराजमणि पोखरेल, अरूण कर्ण, रामरिभन यादव र गोपाल गहनले र सिन्धुलीमा दाजु कृष्णराज श्रेष्ठ र विष्णुकुमार श्रेष्ठले कैयन् महिनासम्म पसल-पसलमा पत्रिका पुऱ्याउन र भुक्तानी उठाएर ल्याइदिन मद्दत गर्नुभएको थियो । विश्वनाथ शाहले त सिराहाबाट विज्ञापनसमेत उठाएर पठाइदिने गर्नुहुन्थ्यो । भनाइको तात्पर्य, मूल्याङ्कनको सुरुको सङ्कटग्रस्त एक वर्षको सम्पादन तथा बजार व्यवस्थापन कोर टीमका साथीहरूमा हरेकले सबै खालको श्रम गर्ने तत्परता र सल्लाहकार तथा सहयोगी साथीहरूको स्वयंसेवाको बलमा टिकेको थियो ।

पत्रिका प्रकाशनको डेढ वर्ष पुग्दा हाम्रा जम्मा १३ ओटा अङ्क निक्लेका थिए । २०५० श्रावणमा विक्री प्रवाह १६ हजार प्रति पुगिसकेको थियो । हामी अब ऋणको साँवाको किस्ताबन्दी र ब्याज तिरेर पनि बचत गर्न सक्ने भएका थियौँ । अब चालू पूँजी हाम्रो मुख्य समस्या थिएन । हाम्रो समस्या पर्याप्त जनशक्तिको थियो । यो समस्या हल गर्न हामीले पत्रिका निकालेको वर्ष दिनमै विज्ञापन उठाउन छुट्टै व्यक्ति राख्यौँ ।

हाम्रो पत्रिकाको आवरण यसअघिसम्म दुईओटा रङ्गको मिसावट गरेर मात्र निकलिरहेको थियो । तर २०५० सालको प्रारम्भदेखि आवरण पूर्णतया रङ्गिन

भयो । २०५१ सालको प्रारम्भसँगसँगै लेखा हेर्ने छुट्टै मान्छे राख्न थाल्यौं । हामी यतिञ्जेल भोछेँ, काठमाडौँमा सानो दुइटा कोठा लिएर काम गरिरहेका थियौं । स्टाफहरू बढेपछि त्यो ठाउँ ज्यादै साँघुरो हुन थाल्यो । हामी २०५२ सालको मध्यदेखि पुतलीसडक काठमाडौँमा चार/पाँचओटा कोठा भएको फराकिलो ठाउँमा सयौं । हाम्रै कार्यालयको एउटा कोठामा सहयोगी मित्र चन्द्र खाकीको माइक्रोचिप्स कम्प्युटर सेवा सरेपछि आफ्नै कार्यालयमा कम्प्युटरको अभावका कारणले भइरहेको हैरानी पनि लगभग खत्तम भयो । तोकिएको समयमा पत्रिका निकाल्न यसले धेरै सजिलो बनायो । छिटो र भरपर्दो प्रेस नभेटेर पनि समयमा पत्रिका प्रकाशित गर्न मुश्किल भइरहेको थियो । २०५१ सालको प्रारम्भदेखि इन्ट्रेणी अफसेट प्रेसमा मूल्याङ्कन छाप्न थालेपछि यो समस्या पनि धेरै मात्रामा समाधान भयो ।

मूल्याङ्कनले मारेको फड्को र कारण

यसप्रकार वर्ष २०५१/५२ मूल्याङ्कनका लागि चौतर्फी फड्को मार्ने वर्षका रूपमा रन्यो । नेपाली पत्रकारिता जगतमा मूल्याङ्कनको आफ्नै अलग पहिचान बनिसकेको थियो । यसका आफ्ना छुट्टै पाठकहरू भइसकेका थिए । मूल्याङ्कन आधारभूत रूपमा मिसन पत्रकारिता भए पनि यसले प्रकाशनको तीन वर्ष नबित्दै व्यावसायिक हिसाबले पनि अरू पत्र पत्रिकासँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्षम भइसकेको थियो । यो बिन्दुमा पुग्नअघि हामी धेरैजसो रचना आफैँ लेख्यौं वा विनापारिश्रमिक लेखाइरहेका थियौं । अब हामीले हरेकजसो लेखकलाई राम्रै पारिश्रमिक दिएर लेखाउन सुरु गर्थौं ।

सुरुका वर्षमा हामी सबै काम सबैले गर्न बाध्य थियौं । तर अब हामीसित सबैजसो अलग-अलग कामका लागि अलग-अलग विभागहरू विकसित भइसकेका थिए । २०५१ सालको अन्त्यतिर पुग्दा कार्यालय व्यवस्थापन र लेखा विभाग हेर्नका लागि वीरप्रसाद भन्सारीलाई नियुक्त गर्न समर्थ भयौं । यही समयमा वितरण र विक्री भुक्तानीका लागि अर्का एक जना साथी दुर्गा खड्कालाई पनि नियुक्त गर्थौं । २०५२ सालमा पुग्दा हामी सम्पादन विभागमै दुई जना साथीहरू— तुलसीदास महर्जन र मुक्ता श्रेष्ठलाई थप्नसमेत सक्षम भएका थियौं । सुरुको वर्ष सहकर्मी हरिगोविन्द लुईटेल र राजेन्द्र महर्जनले सम्पादन र व्यवस्थापनका गह्रौं जिम्मेवारीहरू सबै पूरा गरेर पनि विनापारिश्रमिक स्वयंसेवी भएर काम गर्नुभएको थियो । श्याम खड्का र मैले मात्र मुश्किलले जीवन धान्ने हदको पारिश्रमिक लिन्थ्यौं । अब पहिलेको सापेक्षतामा हामी सबैलाई मानवोचित पारिश्रमिक दिन सक्षम भएका थियौं । पहिले अरू पत्रिकाको फोटो साभार गरेर फोटोको

आवश्यकता धानिरहेका थियौं । बिस्तारै व्यावसायिक फोटोग्राफर उषा तितिक्षुलाई उचित पारिश्रमिक दिएर हाम्रो निम्ति विषयअनुसारको कभर र अन्य फोटो सप्लाई गर्न भन्नसक्ने आर्थिक हैसियत हासिल गरेका थियौं । त्यसपछि एबिसी फोटोले व्यावसायिक रूपमा हाम्रो फोटोको आवश्यकता परिपूर्ति गर्न थाल्यो ।

मूल्याङ्कनलाई आकर्षक र पढ्नु लाग्ने बनाउन हामीले कला पक्षमा पनि ध्यान दिन थाल्यौं । यस क्षेत्रमा हामीलाई सुरुमा मोहन खड्का र रविन सायमी र त्यसपछि सुन्दर बस्नेत, राजन काफ्ले, लक्ष्मण भुजेल, र गङ्गाधर सारु जस्ता कलाकर्मीले निकै सघाउनुभयो । हामीले उहाँहरूको सहयोगमा लेखहरू सँगसँगै सान्दर्भिक कला पनि दिन थाल्यौं ।

यति मात्र होइन, हामीले यस प्रकारको सफलताबाट उत्साहित भएर २०५२ सालको माघ महिनादेखि युवाहरूलक्षित एउटा अर्को सह-प्रकाशन *नवयुवा* पनि प्रकाशन गर्न थाल्यौं । युवाहरूको ज्ञानको दायरा फराकिलो बनाउने, उनीहरूमा वैज्ञानिक र आलोचनात्मक चेतना विकसित गर्ने, र उनीहरूको चरित्र निर्माणमा सघाउने उद्देश्य राखेर यो पत्रिका प्रकाशन गरिएको थियो । *नवयुवा*ले पहिलो अङ्कमै अपेक्षा नै नगरेको विक्री रेकर्ड कायम गर्‍यो । पाठकहरूको चर्को मागका कारण यसको पहिलो अङ्क तीन/तीन पटक निकाल्नु परेको थियो । सुरु अङ्कमै यसको विक्री प्रवाह कुल १० हजार प्रति हुनपुगेको थियो । निकालेको छ महिना पनि नपुग्दै यो पत्रिका त्यतिखेर गोरखापत्र संस्थानले प्रकाशन गर्ने *युवामञ्च*को सबल प्रतिस्पर्धी भइसकेको हामीले अनुभव गर्‍यौं ।

यति नै बेला हामीसँगसँगै वा थोरै अघि वा पछि निकलेका राम्रै विषयवस्तु र सज्जासहितका धेरैजसो मासिक पत्रिकाहरू चाहिँ केही वर्षको अन्तरालमै धराशयी भइरहेका थिए । तर मूल्याङ्कनले भने त्यति नै बेला लगातार फड्को मारिरहेको थियो । अर्को सह-प्रकाशनसमेत निकाल्न समर्थ भइरहेको थियो । अरू किन धराशयी भए ? म यसै भन्न सकिदैनं । तर मूल्याङ्कन लगातार टिकिरहनु र फड्को हान्न सक्नुको पहिलो मुख्य कारण चाहिँ यसको टीमको उच्च समर्पण भाव र चरम प्रतिकूलताको स्थितिमा पनि थोरै पारिश्रमिकमा हरेक प्रकारको काम गर्ने तत्परता हो । अनि दोस्रो मुख्य कारण, व्यावसायिक कौशलता हो अर्थात् पत्रिकामा आम पाठकहरूको बदलिँदो आवश्यकता र रुचिअनुरूप त्यस्ता गहकिला विषयवस्तुहरू प्रस्तुत गर्न सक्षम हुनु हो, जुन अन्य प्रतिस्पर्धी पत्रिकाहरूमा उपलब्ध थिएन जस्तो मलाई लाग्छ ।

वैचारिक पत्रिकाहरू अक्सर धराशयी हुनुको एउटा आधारभूत कारण तिनीहरूमा सम्पादन विभाग बलियो हुने गर्छ तर त्यसको सापेक्षतामा बजार विभाग र विक्री भुक्तानी विभाग चाहिँ अत्यन्त कमजोर । परिणामतः पत्रिका निरन्तर चल

आवश्यक पर्ने स्रोत-साधनको सङ्कलन र पुनःसङ्कलनको भरपर्दो चक्रको अभावमा पत्रिकाको सुरु-पूँजी नै डुब्छ र पत्रिका बन्द हुन्छ। मूल्याङ्कनमा यस्तो हुन नदिन हामी सुरुदेखि नै सजग रट्यौं। हामीले प्रारम्भदेखि नै सम्पादन विभाग मात्र होइन, बजार विभाग र बजार भुक्तानी विभागलाई पनि मजबुत पार्न ध्यान दियौं। एक वर्ष नबित्दै हामीले विज्ञापन मात्र हेर्ने छुट्टै विज्ञापन विभाग विकास गरिसकेका थियौं। २०५२ सालको अन्त्यतिर पुग्दा बजार भुक्तानीका निमित्त नै देशव्यापी रूपमा लगातार चक्कर मारिरहने दुई जना व्यवस्थापक— श्याम खड्का र दुर्गा खड्कालाई नियुक्त गरेका थियौं।

न्यून पूँजीमा चल्ने कुनै पनि वैचारिक पत्रिकामा सम्पादन विभाग र बजार व्यवस्थापन विभागका बीचमा कुनै लक्ष्मण रेखा हुने गर्दैन। त्यहाँ सम्पादकहरूले ग्राहक बनाउँदै पनि हिँड्नुपर्ने हुन्छ, विज्ञापन उठाउँदै पनि हिँड्नु पर्ने हुन्छ। त्यहाँ ग्राहक अभियान कस्तो चलिरहेछ, बजारमा पत्रिका कुन ढङ्गले विक्री भइरहेछ, पत्रिका फिर्ताको अनुपात कस्तो छ र भुक्तानी कसरी उठ्दैछ भन्ने जस्ता सवालमा सम्पादन विभागले समेत लगातार ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ।

म मूल्याङ्कनमा प्रधान सम्पादकका रूपमा कार्यरत रहँदा बजार व्यवस्थापन विभाग, विज्ञापन विभाग र बजार भुक्तानी विभागसित समय-समयमा संयुक्त समीक्षा बैठकमा बस्ने गर्दथेँ। यसले सम्पादक मण्डलका मानिसहरूलाई बजारमा आफूले निकालेको पत्रिकाको उतार-चढावबारे, बजारमा के कारणले पत्रिकाको कुनै खास अङ्गको विक्री घट्यो वा बढ्यो भन्नेबारे राम्रो सूचना प्राप्त हुँदो रहेछ। आफूले निकालेको पत्रिकाको कुनै खास अङ्ग सम्बन्धमा बजारले वा पाठकले कस्तो प्रतिक्रिया देखाइरहेछ भन्नेबारे सही र भरपर्दो सूचना पाउन सकिने एउटा महत्त्वपूर्ण स्रोत पत्रिकाको भुक्तानीको लागि देशभरिका पसल-पसल कुदिहिँड्ने बजार भुक्तानी विभागका साथीहरू हुँदा रहेछन्।

लेखन-सम्पादनका अनुभव

विशेष गरी लेख र सामग्रीहरूको सङ्कलन र सम्पादन सम्बन्धमा आफूले सिकेका केही महत्त्वपूर्ण कुराहरूलाई निम्न बुँदामा चर्चा गर्नु उपयुक्त होला :

व्यापकतम सम्पर्क र मित्रताको सञ्जाल

अरू पत्रिकामा भन्दा नयाँ र गहकिला विचार भएका पठनीय सामग्री ज्यादा दिनसके त्यस्तो पत्रिका किन्न ज्यादा ग्राहक धुइरिन्छन्। पत्रिकामा गहकिलो र पठनीय सामग्री ज्यादा दिनका लागि सम्पादक हुने मानिससित देशभरिका कुन

व्यक्तिसित कुन विषयमा राम्रो ज्ञान छ भन्ने सम्बन्धमा विस्तृत सूचना-सङ्ग्रह हुनु जरुरी हुन्छ। अनि उनीहरूमध्ये सकेसम्म धेरैसित मित्रता, चिनापची वा पहुँच हुनु आवश्यक हुन्छ। सम्पादकको टेबुलमै देशभरिका गतिला स्रोत-व्यक्तिहरूको सम्पर्क-सूची हुनु पर्दछ।

मैले आफ्नो सम्पादन कालमा देशभरिका थुप्रै क्षेत्रका थुप्रै थरी विज्ञ र लेखकहरूसित सम्बन्ध विकसित गरेको थिएँ। मसित हमेसा मेरो डायरी र टेबुलमा देशभरिका अनेकौँ विषयका विज्ञ र लेखकहरूको सूची रहन्थ्यो। राजनीतिज्ञ, अर्थविद्, इतिहासकार, समाजशास्त्री, दर्शनशास्त्री, साहित्यकार, कलाकार, भूगोलविद्, वैज्ञानिक, जल-विद्युतविज्ञ, स्वास्थ्यविज्ञ, सुरक्षाविद्, वातावरणविद्, मानवअधिकारवादी लगायत हरेक खालका विज्ञ मानिसहरूसित सम्बन्ध र सम्पर्कको जालो बनाइएको थियो। यसले गर्दा जोसुकैसित पनि आवश्यकता परेको बेलामा सामग्री लेखिदेऊ वा लेख्न नसके बोलिदेऊ भन्न सजिलो थियो। धेरै मानिसहरूसित सम्बन्ध निर्वाह गर्नु निश्चय नै गान्धो काम हो, तर आफ्नो पत्रिकामा गहकिलो राम्रो सामग्री दिन चाहनुहुन्छ भने व्यापकतम सम्बन्ध बनाउनु र निर्वाह गर्नुको विकल्प नै छैन।

धेरै ठाउँमा धेरै किसिमका मानिसहरूलाई साथी वा समाचार-सूत्र बनाउन सकेमा मात्र तपाईँसित भरोसिला समाचार-स्रोत र अन्तर्वार्ता-स्रोतहरू धेरै हुँदा रहेछन्। राम्रो रिपोर्टर हुनका निम्ति विविधतम र सकेसम्म फराकिलो सम्पर्क सञ्जाल नभई नहुने कुरा रहेछ। जुन सम्पादक र रिपोर्टरको सम्पर्क र साथीभाइको सञ्जाल जति फराकिलो र गहिरो भयो उसले नै सबैभन्दा नयाँ र भरपर्दा समाचारहरू र समय-सान्दर्भिक हुने गरी महत्त्वपूर्ण र सन्सनीखेज अन्तर्वार्ताहरू ल्याउनसक्ने सम्भावना ज्यादा हुने रहेछ।

एउटै मात्र समाचार स्रोतमा आधारित भई कुनै पनि समाचारलाई सत्य ठानेर वैचारिक पत्रिकाले प्रकाशन गरिहाल्ने हतारो कदापि गरिहाल्नु हुँदैन। समाचार अविश्वसनीय ठहरियो भने त्यसले पत्रिकामा प्रकाशित अन्य विचार र विश्लेषणको वैधतामाथि समेत प्रश्नचिह्न खडा हुन्छ। कुनै पनि समाचारलाई भरोसा योग्य बनाउने हो भने त्यसको विश्वसनीयतामाथि दोहोरो तेहोरो क्रसचेक गर्नु पर्दछ। समाचार हरतरहले भरपर्दो, तथ्यसम्मत, स्वतन्त्र स्रोतबाट पुष्टि गर्न सकिने र पूर्वाग्रहरहित हुने पर्दछ। सार्वजनिक जीवनको रक्षाको लागि कुनै समाचार दिइहाल्नु धेरै नै महत्त्वपूर्ण छ र प्रयत्न गर्दा पनि त्यो पुष्टि सकेन भने 'यो समाचारको स्वतन्त्र स्रोतबाट पुष्टि हुन सकेको छैन' भनेरै त्यसलाई प्रकाशित गर्नु पर्दछ।

मैले मूल्याङ्कनका लागि थुप्रै अन्तर्वार्ता लिएको छु । तरोजा कुनै पनि समस्यामा फैलिएको अन्योल वा भ्रम निवारण गर्न, धारणा प्रस्ट पार्न र दृष्टि उघार्न सघाउने खालका गहन अन्तर्वार्ताहरू वैचारिक पत्रिकामा पनि पाठकहरूको लागि ठूलो रुचिको विषय हुँदो रहेछ । राम्रो अन्तर्वार्ता त्यति खेर मात्र आउन सक्दोरहेछ जब अन्तर्वार्ता लिन जाने मान्छे आफू स्वयंले राम्रो अध्ययन गरेर प्रस्तुत हुन्छ र गरिनुपर्ने मुख्य मुख्य प्रश्नहरूको उद्देश्यमूलक ढङ्गले राम्रो तयारी गरेर जान्छ ।

विज्ञ र लेखकहरूसितको व्यवहार

सुरु सुरुका दिनमा मूल्याङ्कनमा ज्यादाजसो सामग्री हामी सम्पादकहरू र सल्लाहकारहरू स्वयंले लेख्यौं । तर पछि पाठकहरू र सल्लाहकारहरूको सुभावअनुसार आवरण कथा र केही निश्चित स्तम्भहरूलाई छाडेर लेखनको घेरालाई सम्पादक र सल्लाहकार मण्डलभन्दा बाहिर लैजान थालियो । यसले, पत्रिकामा विविधता पनि थपियो, विविधताले पाठकहरूको सङ्ख्या पनि बढायो । पत्रिका पहिलेभन्दा ज्यादा रुचिकर र पठनीय पनि भएको भन्ने पाठकहरूको प्रतिक्रिया रथ्यो ।

अहिले आइपुग्दा के अनुभूति हुन्छ भने वैचारिक पत्रिकामा राम्रो सम्पादकको मुख्य खुबी आफूले वा सम्पादक समूहका मानिसले नै पत्रिकाको धेरैजसो सामग्री लेखनुमा होइन, पत्रिकाका ज्यादाजसो सामग्री आफूभन्दा बाहिरका विभिन्न क्षेत्रका विज्ञ मानिसबाट गहकिलो ढङ्गले लेखाउन सक्नुमा हुन्छ । पत्रिकाका प्रत्येक अङ्कले उनै लेखकहरूलाई मात्र प्रस्तुत गरिरहँदा पाठकहरूमा पत्रिका पढ्ने चाख घट्दै जाँदो रहेछ । तर वैचारिक पत्रिका राम्रोसित चलनका लागि पत्रिकामा नियमित रूपमा कुल एक तिहाइ जति सामग्री लेख्ने स्थायी कोर-स्तम्भकार पनि नभई हुँदो रहेनछ । नत्र पत्रिकाको नियमितता र गुणस्तर निर्वाह गर्न धौ धौ पर्ने रहेछ । अनि त्योभन्दा बाहिरका थुप्रै नयाँ नयाँ विषयमा कलम चलाउनसक्ने विज्ञ तथा लेखकहरूलाई पनि पत्रिकाले हरेक अङ्कमा फेरि-फेरिकन प्रस्तुत गर्न सकोस् । हरेक अङ्कमा निरन्तरता र नयाँपनबीचको समुचित सन्तुलन कायम हुनु वैचारिक पत्रिकामा आम पाठकहरूको आकर्षण कायम भइराख्नका लागि नभई नहुने कुरा रहेछ ।

सम्पादक पेशा छुचो पेशा पनि हो । तपाईं राम्रो सम्पादक हुने हो भने कहिलेकाहीं असाध्यै छुचो र कडीकडाउ पनि हुन आवश्यक छ । नत्र न तपाईं ठीक समयमा सामग्री पाउनसक्नुहुन्छ, न त तपाईंले गुणस्तरीय सामग्री नै पाउन सक्नुहुन्छ । कडाइपूर्वक र प्रस्टसित नभनेमा अधिकांश लेखकबाट राम्रो सामग्री

बेलामा प्राप्त नहुने, लेखकको अहङ्कारमा चोट लाग्ने गरी वा चित्त दुख्ने गरी भनेमा कुनै पनि लेखकले आफ्नो पत्रिकामा अर्को पटक नलेख्ने। यी दुइटै कुराको सन्तुलन मिलाउन सक्दा मात्र राम्रो सम्पादक होइने रहेछ। परन्तु प्रत्येक सम्पादकको लागि सबैभन्दा गाह्रो काम यी दुइटै कुराको सन्तुलन मिलाएर लेखकसित व्यवहार गर्नु हुने रहेछ। सुरुमा मैले निकै नाम चलेका विज्ञ लेखकका सामग्रीसमेत गहकिलो भएन भनेर फर्काएको छु र उनीहरू मसित औधी रिसाएका पनि छन्। तर पछि मैले के अनुभूति गरें भने राम्रो सम्पादकको खुबी चाहिँ ख्यातिप्राप्त विज्ञ मानिसका लेख अस्वीकृत भयो भनी दिनुभन्दा त्यसलाई परिमार्जन र परिष्कृत गर्न उनीहरूलाई मनाउन सक्नुमा रहेछ। लेख अस्वीकृत भयो भने नाम चलेका मानिसहरूको अहङ्कारमा नराम्ररी चोट लाग्दो रहेछ। उनीहरू फेरि लेख्दा रहेनछन्। तसर्थ पहिलो लेखनमा आएका सामग्रीहरूमा भिँजो नमानीकन सामग्रीको गुदी, गुणस्तर र प्रस्तुतिको भाषा शैली चित्तबुभ्दो नभएसम्म लेखकलाई लेखन पुनर्लेखन गर्नका लागि राजी बनाउन सक्नुपर्छ। अनि मात्र पत्रिकामा गहकिलो सामग्री दिन सकिन्छ।

नेपालमा राम्रा विषय-विज्ञ वा मौलिक विचारकहरूको कमी छैन, तर पत्रिकाकै निमित्त व्यावसायिक तवरले तोकिएको समय र पेज-सीमामा रहेर गुणस्तरीय सामग्री लेख्ने लेखन-व्यवसायको हाम्रो देशमा प्रारम्भ मात्र भएको छ। त्यो विकसित हुन बाँकी छ। धेरैजसो राम्रा लेखकहरू अल्छे, र एघारौँ-घण्टे छन्। तसर्थ कि लेख नै प्राप्त हुँदैन भइहाले पनि समय घर्कीसकेपछि मात्र आइपुग्छ। नेपालमा उपलब्ध विषय-विज्ञहरूको विरोधाभाष के हो भने ती जोसँग खँदिलो विचार छ, तिनीहरूमध्ये धेरैले लेख्दैनन्, ती जो ज्यादा लेखिरहेका छन् उनीहरूमध्ये धेरैसित विशेषज्ञता वा खँदिलो विचार कम छ। कतिपय विषयका राम्रा ज्ञाताहरूलाई त एनजिओ र आइएनजिओहरूले निकै धेरै पैसा दिए मात्र लेख्ने बनाएर विगारिसकेका रहेछन्। ती हम्मेसी पत्रिकाका लागि लेख्न नै तयार नहुँदारहेछन्।

लेखकहरूको दृष्टिमा सम्पादक केही विषयगत ज्ञान र दक्षता भएको अनुभूति हुनु पर्दछ। यसो भयो भने लेखकबाट राम्रो र गहकिलो सामग्री लेख्ने गर्दछन् अन्यथा तिनै लेखकबाट कामचलाउ वा तल्लो गुणस्तरको सामग्री मात्र आउने पनि त्यतिकै सम्भावना हुन्छ।

साँघुरो समय-सीमा भएका बेला पत्रिकामा गुणस्तरीय सामग्री दिन खोज्ने सम्पादकहरूले राम्रोसित कलम नचल्ने विषय-विज्ञहरूलाई लेख लेख्दिनु भन्दा उनीहरूका विचार टेपरेकर्डरमा रेकर्ड गरेर त्यसको उतारलाई सम्बन्धित व्यक्ति

र सम्पादकले राम्ररी सम्पादन गर्दा समयमा गतिलो, राम्रो सामग्री पाउने सम्भावना ज्यादा हुँदो रहेछ। समय पर्याप्त छ र लेख्नै दिने हो भने लेखमा कुन-कुन मूलभूत प्रश्नहरूको बारेमा व्याख्या-विश्लेषण खोजिएको हो त्यसको बूँदागत खाका, शब्दसीमा र पर्याप्त समयसहित पहिले नै लेखकलाई स्पष्ट पारिएमा मात्र तपाईंले समयमा राम्रो सामग्री पाउने सम्भावना हुने रहेछ। नत्र राम्रा विषय-ज्ञाताबाट पनि लटरपटर र खोजेभन्दा धेरै लामा सामग्री चाहेभन्दा धेरै ढिलो गरेर आउने रहेछ।

सबैभन्दा ढिलो र लामो तर कामचलाउ सामग्री राजनीतिक दलका पुराना नेता-कार्यकर्ताहरूलाई लेख्न दिँदा आएको मेरो अनुभव छ। सक्षम सम्पादक भएमा तोकिएको समय र आकारमा गतिलो सामग्री नयाँ पुस्ताका उदीयमान लेखकहरूबाट प्राप्त हुने रहेछ। नेपालमा नयाँ पुस्ताका अधिकांश उदीयमान लेखकहरू ज्यादा मिहेनती, भरपर्दा र व्यावसायिक देखिएका छन्। राम्रो दिग्दर्शन गर्ने सम्पादक पाएमा उनीहरूले प्रगति गर्ने सम्भावना छ। मेरो अनुभवमा एउटा कडीकडाउ र सक्षम सम्पादकले लेखिएको लेखको बारम्बारको सम्पादन र परिमार्जनको दौरानमा उदीयमान लेखकहरूको लेखनस्तरलाई आनका तान बढलिदिन सक्छन् र राम्रा लेखकहरूको पुस्ता नै तयार गर्नसक्छन्। अर्कातिर लेखक विषय वस्तु र लेखनमा सिद्धहस्त छन् भने सम्पादक हुनेको ज्ञानको घेरो र सम्पादन शैलीमा पनि व्यापक हेरफेर ल्याइदिन सक्छन्।

अर्को महत्वपूर्ण कुरा, राम्रो वैचारिक पत्रिका निकाल्ने हो भने तपाईंले लेखकलाई राम्रो पारिश्रमिक दिन तयार हुनुपर्छ। विनापारिश्रमिक तपाईं एकाध पटकलाई विशेष आग्रह गरेर लेखकबाट राम्रो लेखाउन सक्नुहोला, तर घरिघरि यसो गराउनु सम्भव हुँदैन। ठूलो जोखिम मोलेर ल्याइएका र लेखिएका सामग्रीहरूलाई जोखिमको स्तरमुताबिक मूल्य दिनु आवश्यक हुन्छ, नत्र अर्को पटक जोखिम मोलेर खोजपूर्ण सामग्री ल्याउन मानिसहरूलाई उत्साह नै हुँदैन।

तीता अनुभव

हामीले मूल्याङ्कन निकाल्दा खालि सकारात्मक अनुभवहरू मात्र रहे, नकारात्मक अनुभव केही पनि रहेनन् भन्ने होइन। व्यवस्थापनमा हामीमध्ये कोही पनि शिक्षित र अनुभवी नहुँदा हामीले प्रशस्त हण्डर-ठक्कर खानु परेको थियो। वामपन्थी पृष्ठभूमिबाट आएका साथीहरूमा स्वभावतः हामी सबै समान हौं भन्ने भाव ज्यादा हुने गर्छ। तर एउटा पत्रिकाको कार्यालय र सम्पादन विभाग

ठीकसित सञ्चालन हुनका लागि कसको मातहतमा को चल्ने भन्ने कुराको स्पष्ट सङ्गठनात्मक ढाँचा र हरेकको अधिकार र कर्तव्यको प्रस्ट रेखाङ्कन हुनुपर्दो रहेछ । त्यस्तो नहुँदा निरपेक्ष समानताको पद्धतिबाट बेलाबेलामा कसको निर्देशनलाई कसले पालना गर्नुपर्ने भन्ने समस्या उत्पन्न हुँदो रहेछ । काम र दायित्वको व्यवस्थापनमा अराजकता पैदा हुँदो रहेछ ।

हामीले सुरुदेखि नै हरेक कुरा सामूहिक ढङ्गले निर्णय गर्ने र स्वविवेकमा त्यसको पालना गर्ने पद्धति अपनायौं । तर सबै कुरा सामूहिक ढङ्गले निर्णय गर्दा निर्णय गर्ने प्रक्रिया निकै ढिलो हुने रहेछ र हरेकको कामको निरन्तर क्रसचेक र सुपरीवेक्षण-अनुगमन भएन भने जस्तोसुकै राम्रो मान्छेमा पनि स्वेच्छाचारिता बढ्दो रहेछ ।

मिसन पत्रकारितामा काम गर्ने मानिसहरू स्वभावतः तत्कालीन राजनीतिक र सामाजिक आन्दोलनमा सक्रियतापूर्वक भाग लिने गर्छन् । मैले पनि गरें । हामीमध्ये कैयनले त्यसो गर्थ्यौं । तर त्यसो गर्दा पत्रिकाको नियमिततामा समय-समयमा नकारात्मक असर पुग्न गयो । २०५४ फागुनमा नेकपा एमाले विभाजन हुन लाग्दा हामीले १५ दिनसम्म पत्रिकाको काम पूरै रोकेर फूटलाई रोक्न सकिन्छ कि भनेर प्रयत्न गरिहेथ्यौं । अन्ततः फूटलाई टार्न सकिएन, तर पत्रिकाले भने ठूलै नोक्सानी सहनु पर्‍यो । अनुभवले के सिकाएको छ भने मिसन पत्रकारिता आफैँ एउटा आन्दोलन हो भन्ने बोध गर्दै यसमा काम गर्ने सम्पादक र पत्रकारहरूको पहिलो प्राथमिक काम ठीक समयमा गतिलो पत्रिका निकाल्नु हुनुपर्दोरहेछ ।

पछिल्ला उकाली ओराली

अनेकौँ कठिनाइ र चुनौती पार गर्दै २०५८ सालको असारसम्म आइपुग्दा मूल्याङ्कनको विक्री प्रवाह ३२ हजार प्रति पुगेको थियो । मूल्याङ्कनको त्यो अङ्क (पूर्णाङ्क ८८) तीन/तीन पटक छान्पुपरेको थियो र बजारमा अभैँ पत्रिकाको माग भइरहेको थियो । नारायणहिटी हत्याकाण्ड भर्खरै भएको थियो र त्यस हत्याकाण्डबारे अरू पत्रिकाले भन्दा पृथक ढङ्गले मूल्याङ्कनले साहस गरेर छापेको खोजपूर्ण र अत्यन्त आलोचनात्मक विश्लेषण सहितको आवरण कथा नै यो रेकर्ड विक्रीको मुख्य कारण थियो । हामीले त्यो आवरणमा प्रेममा पागल युवराज दीपेन्द्र नै त्यो हत्याकाण्डका मूल नायक हुन् भन्ने प्रस्थापनामा केही गम्भीर प्रश्नहरू उठाएका थियौं । ज्यादै भयावह र जोखिमपूर्ण समय थियो त्यो । जोखिम मोल्न नचाहेर अधिकांश पत्रिकाहरू राजदरवारले र पश्चिमेली सञ्चारमाध्यमले जे हल्ला फिँजाउँछ

त्यसैलाई आँखा चिम्लेर जस्ताको तस्तै छापिरहेका थिए । तर मूल्याङ्कनले भने आफ्नो समाचार-विश्लेषणमा विल्कुलै पृथक आलोचनात्मक धार समात्यो । ऊ ती हल्लाका पछाडि कुदेन, बरु त्यस वारेमा केही आधारभूत प्रश्नहरू उठायो ।

मूल्याङ्कनको त्यस अङ्कमा 'नारायणहिटी हत्याकाण्ड' शीर्षकको आवरण कथामा आफैँले लेखेको थिएँ । सर्वप्रथमतः तत्कालीन सभामुख तारानाथ रानाभाटको अध्यक्षतामा गठित दरवार हत्याकाण्ड छानबीन समितिलेसमेत निष्कर्ष निकालेको हत्याकाण्डका मुख्य दोषी तत्कालीन युवराज दीपेन्द्र हुन् भन्नेमा नै विभिन्न तथ्य र तर्कसहित मैले प्रश्न उठाएको थिएँ । सो समितिले तत्कालीन शाहज्यादा पारससित लिएको बयानमा त्यो हत्याकाण्डभन्दा एकै छिन अधिसम्म पनि दीपेन्द्रलाई रक्सी र लागु पदार्थ सेवनले बेहोश रहेको बताइएको छ । उनलाई पारस, गोरख, निराजन लगायत चार/पाँच जना मान्छेले कोठासम्मै बोकेर लानु परेको देखाइएको छ । तर तिनै मदबेहोश मान्छेले तुरुन्तै पहिले लगाइरहेको लुगा फेरेर आर्मी पोशाक लगाएर, बूट जुत्ता कसेर, तीन/तीन ओटा हतियार भिरेर राजा र अन्य राजपरिवार बसेको ठाउँमा आएर राजा, रानी, अधिराजकुमार निराजन लगायत थुप्रैलाई ठीक-ठीकसित निशाना लगाउन कसरी सम्भव भयो ? कतै दीपेन्द्रको नकाव ओढेर अरू कसैले यो हत्याकाण्ड गराएको त होइन ? भन्ने जस्ता तर्कहरू मैले उक्त आवरण कथामा उठाएको थिएँ ।

देवयानीसितको विहाको कुरामा असहमत भएकाले राजा र रानीलाई युवराज दीपेन्द्रले गोली हानेको भनेर प्रचार गरिएको थियो । यदि त्यो सत्य हो भने देवयानीसितको विहाको पक्षमा युवराज दीपेन्द्रलाई दृढतापूर्वक साथ दिँदै आएका भाइ निराजनलाई चाहिँ किन गोली हानियो र कसले गोली हान्यो, अनि घटनास्थलमा सामुन्नेमै रहेका पारस र राजीव शाहीलाई चाहिँ केही नगरी किन चोखै छोडियो ? विवाहको पक्षमा साथ दिएका निराजन चाहिँ मारिने, त्यसको विरोधमा रहेका मुमा बडामहारानी रत्न चाहिँ नमारिने कसरी भयो ? कतै यो हत्यामा पारस र राजीवको समेत हात त छैन ? भन्नेजस्ता प्रश्न पनि त्यस लेखमा उठाइएको थियो ।

साथै, राजा वीरेन्द्रका चाहिँ पूरै परिवार सखाप हुने, ज्ञानेन्द्रका चाहिँ पूरै परिवार जोगिने, यो कसरी भयो ? ज्ञानेन्द्रको वंशतिर छद्मतामा गोली लागेको भनिएकी कोमल चाहिँ बाँच्ने, तर वीरेन्द्रको वंशमा चाहिँ नितम्बमा एउटा गोलीको घाउ मात्र भएकी अधिराजकुमारी श्रुतिसमेत मर्ने, यो कसरी सम्भव भयो ? यी सबै कुराका आधारमा कतै यो नियोजित हत्याकाण्ड त होइन ? यस्ता सवालहरू पनि मूल्याङ्कनले उठाएको थियो ।

मूल्याङ्कनको विक्री ३० हजार नाघेपछि अब यो विक्रीले मात्रै पनि टिक्न र प्रगति गर्नसक्ने पत्रिकामा बदलिएको थियो । सायद यो म्यागाजिनहरू अर्थात् पत्रिकाहरूमा पहिलो त्यस्तो पत्रिका होला, जो मूलतः विक्रीबाटै लगातार टिकिरहेको र फस्टाइरहेको थियो । हामीले देशभित्र मात्र होइन बाहिर पनि राम्रो गरिरहेका थियौं । सुरु गरेको चार वर्ष पनि नबित्दैदेखि नेपाली पुगेका विश्वका धेरै मुलुकमा र विशेषतः खाडी मुलुक र भारतमा हाम्रो पत्रिकाको निकै राम्रो माग भइरहेको थियो । सिक्किममा त राम्रै सङ्ख्यामा यो पत्रिका जाँदो रहेछ । त्यहाँका मुख्य मन्त्री पवन चामलिङ स्वयं नै मूल्याङ्कनको राम्रो पाठक हुनुहुँदो रहेछ ।^३ हामीलाई विज्ञापनबाट भने त्यति धेरै आम्दानी थिएन । सम्पूर्ण रूपमा रङ्गिन हिमाल र नेपाल जस्ता पत्रिका निकलन थालेपछि हाम्रो विक्रीमा भन्दा ज्यादा अरु विज्ञापनमा परिरहेको थियो । साहुजीहरू चिल्ला कागतमा पूरै रङ्गिन छापिने पत्रिका हातमा लिएर हाम्रा विज्ञापन व्यवस्थापकलाई भन्न थालिरहेका थिए- देख्नु भो, पत्रिका भनेको त यस्तो रङ्गिन पो हुनुपर्छ ! परिणामतः हाम्रो विज्ञापन पहिलेभन्दा घटिरहेको थियो ।

हामीले यसका प्रत्येक अङ्कलाई विशेष अङ्क बनाउने रणनीति अख्तियार गरेका थियौं । हरेक अङ्कमा एउटा न एउटा सामाजिक जीवनका महत्त्वपूर्ण विषयमा बहस वा अन्तर्क्रिया चलाइरहेका थियौं जसले पाठकहरूले निकै जिज्ञासा राखेका सवालमा विचार स्पष्टता हासिल गर्न सघाउँथ्यो । चाहे नेपालमा गरिनुपर्ने क्रान्तिकारी भूमिसुधारको स्वरूपको कुरा होस् वा अहिलेको विश्वमा साम्राज्यवाद के कस्तो स्वरूपमा विकसित भइरहेको छ भन्ने कुरा, चाहे नेपाल-भारत सम्बन्ध अब कस्तो हुनुपर्छ भन्ने कुरा होस् वा नेपालमा वनजङ्गलको कसरी व्यवस्थापन हुनुपर्छ भन्ने कुरा, नेपालमा रोप-वेको सञ्जाल देशव्यापी कसरी बनाउने भन्ने कुरा होस् वा नेपालले सारा जनताको लागि स्वास्थ्य कसरी समतामूलक ढङ्गले उपलब्ध बनाउनसक्छ भन्ने कुरा, मूल्याङ्कनले आफ्नो प्रत्येक अङ्कमा नयाँ नेपालको लागि नयाँ धारणा निर्माण गर्न सघाउने कुनै न कुनै विशेष सामग्री प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेको थियो ।

हामीले विश्वका विभिन्न मुलुकमा कम्युनिस्ट आन्दोलन कसरी अगाडि बढ्दैछ भन्ने सम्बन्धमा खोज अनुसन्धान गरेर गहकिला सामग्री हरेकजसो अङ्कमा

^३ नेपालका धेरै पत्रिकाका सम्पादक उहाँकहाँ पुगेको, तर मूल्याङ्कनका सम्पादकहरू चाहिँ कहिल्यै नपुगेको देखेर उहाँले हामी तीनै जना सम्पादकहरू— हरिगोविन्दजी, राजेन्द्रजी र मलाई एकैचोटी भेटघाटको लागि आफैले दिल्लीमा आमन्त्रण गर्नुभएको थियो । हामी २०५२ पुसको पहिलो हप्तामा त्यहाँ गयौं पनि ।

प्रकाशित गरिरहेका थियौं, जुन नेपालका अरू कुनै पत्रिकामा उपलब्ध थिएन । कम्युनिस्टहरूले जुनसुकै मुलुकमा कुनै उन्नति र उपलब्धि हासिल गरे पनि हामी त्यसको सकेसम्म विस्तृत रिपोर्ट प्रकाशित गर्थ्यौं । जुन जुन मुलुकमा कम्युनिस्टहरूको सत्ता आएर पनि कालान्तरमा त्यो विफल भयो हामी त्यसका कारण र इतिहास खोजी गरेर प्रस्तुत गरिदिन्थ्यौं । हामीले इण्डोनेशिया, निकारागुआ, चिली, सोभियत सङ्घ तथा पूर्वी युरोपमा कम्युनिस्टहरू किन र कसरी विफल भए भनेर दिएका सामग्री पाठकहरूले निकै रुचाएका थिए । क्युबा, चीन र उत्तर कोरियाबारे प्रस्तुत गरेका अन्तर्वार्ता र अन्य सामग्रीहरू पाठकहरूको लागि विशेष रुचिका विषय भएका थिए । यिनै सामग्रीका निमित्त पनि कम्युनिस्ट खेमाका जो कसैले पनि नपढी नहुने पत्रिका बन्न गएको थियो *मूल्याङ्कन* । उसै पनि नेपालमा वैचारिक पत्रिका किनेर पढ्ने अधिकांश पाठकहरू वामपन्थी खेमाका नै रहेका छन् । त्यसमाथि थप वामपन्थीहरूको विशेष रुचिको सामग्री हुनुको कारणले त्यसको लाभ यसले निश्चय नै प्राप्त गरेको थियो ।

यस बाहेक पूँजीवादी खेमामा पैदा भइरहेका सङ्कट र समस्याहरू पनि हामी उदाङ्गो पार्ने काम गर्थ्यौं, जुन सितिमिति अरू पत्रिकामा पाइने सामग्री थिएन । अमेरिकाभित्र विद्यमान गरिवी, जातीय भेदभाव, महिलाहरूको स्थिति र त्यहाँ राजधानी वाशिङटन डिसीमै अग्ला महलहरूको छेवैमा रहेको गरीबहरूको भुपड-बस्ती बारेको खोजपूर्ण रिपोर्ट रुचाइएका सामग्री थिए । हामीले पूँजीवादी मुलुकहरू र समाजवाद वा समाजवादी जनवाद अपनाएका मुलुकहरूमा महिलाहरूको तुलनात्मक स्थिति सम्बन्धमा तथ्य तथ्याङ्कसहित प्रकाशित गरेका सामग्री निकै लोकप्रिय भएका थिए ।

हामीले सरलतम भाषामा मार्क्सवादी दर्शन र पूर्वेली दर्शन सम्बन्धमा प्रकाशन गरेका सामग्री पनि पाठकहरूका निमित्त विशेष आकर्षण थिए । चार्वाक दर्शन, साङ्ख्य दर्शन, न्याय वैशेषिका दर्शन र बुद्ध दर्शन सम्बन्धमा हामीले पस्कैका सामग्रीहरू पाठकहरूबीच निकै लोकप्रिय भएका थिए । द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको आँखाबाट ती दर्शनको विवेचना नेपालमा सम्भवतः पहिलो पटक भएको थियो” हामीले अल्वर्ट आइन्स्टाइनको सापेक्षतावादको सिद्धान्त र विशेष सापेक्षतावादको सिद्धान्तको समेत द्वन्द्ववादको दृष्टिकोणबाट विवेचना गर्ने कार्य हाम्रो पत्रिकामार्फत गरेका थियौं । यो नेपालमा भएको सर्वथा नौलो काम थियो ।

*मूल्याङ्कन*ले प्रकाशित गरेका सामग्रीले राष्ट्रिय राजनीतिमा पनि प्रभाव पारिरहेको थियो । २९ माघ २०५२ मा नेपाल र भारतका बीचमा महाकाली सन्धि भएपछि देशका प्रमुख राजनीतिक दलहरू खास गरी नेपाली काङ्ग्रेस र

नेकपा (एमाले) यो सन्धि गराउनमा आफ्नो प्रमुख भूमिका छ भनेर तँछाड्मछाड् गरिरहेका थिए । तर मूल्याङ्कनले भने यसमा बिल्कुलै नयाँ अवधारणा अघि साऱ्यो । त्यो के थियो भने महाकाली सन्धिमा भारतको मात्र एकतर्फी फाइदा हुने गरी नेपालको भागको पानीको दान भएको छ । 'महाकाली नदी साभा हो, पानी आधाको आधा भो' भन्ने हाम्रो भनाइ थियो । अनेकौँ तथ्य र प्रमाणका आधारमा अघि सारिएको यो नयाँ प्रस्थापनाले छिट्टै नै पार्टीका नेता-कार्यकर्ताहरूलाई प्रभावित पाऱ्यो । नेकपा (एमाले) मा त यो नयाँ धारणाले चर्को वैचारिक बहस नै प्रारम्भ गऱ्यो । एमालेका अधिकांश कार्यकर्ताहरू यो सन्धिको विपक्षमा खडा हुने स्थितिसम्म बन्यो ।

त्यस्तै, विश्व बैंकको जोडमा २०५० सालको दशकमा अरूण तेस्रो आयोजना ज्यादै महङ्गोमा बनाउन लागिँदा, अनि त्यस क्रममा विश्व बैंकको ऋणको सर्तमुताबिक नेपालको बजेट निर्माणमा देशको आर्थिक स्वाधीनता नै समाप्त हुनलाग्दा र नेपालको विजुली महशुल दर विश्वकै सबैभन्दा महङ्गो पारिन लागिँदा ठोस आधारहरू र प्रमाणहरू प्रस्तुत गर्दै मूल्याङ्कनले नयाँ धारणा र प्रस्थापनाहरू अघि साऱ्यो । त्यसले पनि देशव्यापी रूपमा आलोचनात्मक बहसको शृङ्खला सुरु गरेको थियो । यो बहसको क्रममा नेपालको विद्युत विकासको वैकल्पिक रणनीति समेत विकसित भएको थियो । पछि राष्ट्रिय बहस र विरोध गरमागरम हुँदै जाँदा यो योजनाबाट हात भिक्न विश्व बैंक बाध्य भएको थियो । यो बहसको दौरानमा जल-विद्युत विज्ञ विकास पाण्डेले भन्नभएको एउटा वाक्य मेरो कानमा अझै गुञ्जिँदैछ, "मैले अरू पत्रिकामा पनि बोलेको छु र लेखेको छु, तर तपाईंको पत्रिकामा लेख्दा जस्तो राष्ट्रिय प्रतिक्रिया कहिल्यै मिलेको थिएन । म दुर्गम गाउँहरूमा जाँदा पनि सोधे— मूल्याङ्कनमा लेख आएको विकास पाण्डे तपाईं नै हो ?"

इन्द्रको दौरानमा वैचारिक पत्रकारिता

मूल्याङ्कनमा मैले बिताएका पन्ध वर्षहरूमध्ये पछिल्ला पाँच वर्षमा सबैभन्दा चुनौतीपूर्ण दिनहरू आए । नेपालमा २०५८ मङ्सिरमा पहिलो शान्तिवार्ताको विफलतासँगै नेकपा माओवादीले दाङको ब्यारेकमा आक्रमण गरेयता देशमा सङ्घटकालीन स्थितिको घोषणा भयो, सेना परिचालन प्रारम्भ भयो र भीषण गृहयुद्ध सुरु भयो । योसँगसँगै जिल्ला-जिल्लामा नागरिक प्रशासनको अन्त हुनथाल्यो र सैनिक शासनको आरम्भ हुन थाल्यो । मूल्याङ्कनको निम्ति सबैभन्दा कठिन समय पनि यहींबाट प्रारम्भ भयो । विक्रीमा मुख्य रूपले टिकिरहेको हाम्रो पत्रिका सङ्घटकालीन स्थितिको घोषणा भएपछि ठाउँ-ठाउँमा सेना र प्रहरीहरूका

चर्को चेकजाँच र निषेधका कारणले गाउँहरूमा जान प्रायशः बन्द भयो । आलोचनात्मक धार भएको हुनाले सहरमा पनि पाठकहरूले डराई-डराई मूल्याङ्कन किन्न र पढ्नपर्ने खण्ड सिर्जना भयो । यसले हाम्रो विक्री आधै घटायो । हामीले आफैँले आफैँलाई आत्मसेन्सरसीप लागू गर्दै एक-एक वाक्य फुकीफुकीकन लेख्नुपर्ने स्थिति बन्यो ।^४

सङ्कटकालको यो अवधिदेखि मूल्याङ्कन क्रमशः घाटामा जान थाल्यो । हामीले पत्रिकाको विक्रीबाट मात्रै बहूदो घाटालाई धान्न नसकेर किताबहरू समेत प्रकाशन गर्न थाल्यौँ । हामीले निकालेका त्यस्ता किताब विश्वप्रसिद्ध वैज्ञानिक र विश्व कम्युनिस्ट आन्दोलनका हस्तीहरूका जीवनी र योगदानबारे थिए । त्यस्तै दरबारीया हत्याकाण्डको इतिहासदेखि संविधान सभा र राज्यको पुनर्संरचना आदिसम्बन्धी किताब पनि हामीले निकाल्यौँ । यस्ता किताबको विक्रीले हामीलाई सङ्कटबाट बचाउन ठूलो भूमिका खेल्यो ।

परन्तु यही समयमा पनि मूल्याङ्कनले संविधानसभाको बारेमा र राज्यको पुनर्संरचना सम्बन्धमा जोखिम मोलेर लगातार बहस सुरु गर्‍यो । नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको सम्भावित निकास संविधानसभाको निर्वाचन र राज्यको लोकतान्त्रिक पुनर्संरचना हुनसक्छ भन्न साहस गर्ने मानिसहरू त्यति बेला दुई हातको औँलामा गन्न पुग्ने पनि थिएनन् । संविधानसभाको उच्चारण गर्नासाथ कसैलाई पनि माओवादीको प्रवक्ता भनेर आरोपित गरिहाल्ने स्थिति त्यति बेला विद्यमान थियो । तथापि हामीले आँट गर्‍यौँ र संविधानसभाको बहस थाल्नको निम्ति पहिलो पात्र रोज्यौँ प्रा कृष्ण खनाललाई ।

२०६० पुस अर्थात् मूल्याङ्कनको पूर्णाङ्क ११४ देखि थालिएको यो बहस लगातार ११ ओटा अङ्कसम्म चल्यो र यसमा जनजाति, दलित, महिला, मधेसी र नेपालका सबै विचार र धारका प्रतिनिधि चिन्तकहरू सरिक भए । तिनमा प्रदीप गिरीदेखि पीताम्बर शर्मासम्म, रक्षा बस्यालदेखि महेन्द्रजङ्ग लावती, कृष्ण भट्टचन तथा पद्मलाल विश्वकर्मासम्म, राजेन्द्र श्रेष्ठ र शङ्कर पोखरेलदेखि नरहरि आचार्यसम्म थिए । यो बहसले संविधानसभा र राज्यको पुनर्संरचना सम्बन्धमा रहेका थुप्रै अस्पष्टताहरूलाई चिर्ने कार्य गर्‍यो र यसका पक्षमा देशव्यापी जनमत सिर्जना गर्न पनि सघायो । नेपालमा केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्यव्यवस्था होइन, सङ्घीय

^४ २०५८ चैत्रमा नयाँदिल्लीमा एउटा विचारगोष्ठीमा भाग लिन जान लाग्दा अरू दुईजना साथीहरूसहित सेनाका जवानहरूले विनाकुनै आधार मलाई काठमाडौँको अन्तर्राष्ट्रिय विमान स्थलबाट पकेर ११ दिनसम्म बेपत्ता बनाए । चर्को राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दबावका कारणले मात्र हामी छुट्यौँ ।

राज्य व्यवस्था चाहिन्छ, बढीमतीय चुनाव प्रणाली होइन, समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली चाहिन्छ, बहुमतीय शासन प्रणाली होइन, सहमतीय शासन प्रणाली चाहिन्छ भन्ने धारणालाई यी छलफल र बहसले नेपालको राजनीतिमा देशव्यापी रूपमा स्थापित गर्न गहकिलो भूमिका खेलेको जगजाहेर छ ।

यसैबीच २०५९ सालको असोजदेखि राजाले निर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई अपदस्थ गरेर सारा सत्ता आफ्नो हातमा लिए । त्यसको प्रतिक्रियामा मूल्याङ्कनले पूर्णाङ्क ११२ देखि विश्वका उदाहरणीय संवैधानिक राजसंस्थाको बारेमा मुलुक-मुलुकको खोजमूलक नालीबेली प्रस्तुत गर्न थाल्यो, ताकि पाठकहरू आफैले हाम्रो देशको राजसंस्थासित अन्य देशको राजसंस्था तुलना गरेर हेर्न सकून् र नेपालको राजतन्त्रको लोकतन्त्र मातहत रहने र संवैधानिक हुने चरित्र नै नभएको टुङ्गोमा पुग्न सकून् । हामीले स्वीडेन, जापान, नर्वे, डेनमार्क, बेलायत, स्पेन लगायत थुप्रै मुलुकका संवैधानिक राजसंस्थाको बारेमा अनुसन्धानमूलक सामग्री प्रस्तुत गर्यौं । यो प्रयास उपयोगी र पाठकप्रिय सिद्ध भयो ।

यसबीच राजाले प्रत्यक्ष रूपमा शासन आफ्नो हातमा लिएपछि हामीले हाम्रो लेखकको दायरामा पनि हेरफेर गर्ने टुङ्गो गर्यौं । त्यसपछि मूल्याङ्कन वामपन्थीहरूको मात्र नभई सारा लोकतन्त्रवादीहरूको साभा बहसको थलोमा रूपान्तरित भयो । थुप्रै लोकतन्त्रवादी लेखकहरू यसको लागि लेख्ने दायरामा आए । यसले मूल्याङ्कनको परम्परागत पाठकको घेरोमा पनि परिवर्तन ल्यायो र त्यसलाई निकै फराकिलो पाऱ्यो । वामपन्थी पाठकहरूले मात्र होइन गैर-वामपन्थीहरूले पनि यसलाई किन्न थाले । द्वन्द्व भीषण भएपछि अत्यधिक सैनिक दमनका कारणले पाठकहरूको सङ्ख्यामा जुन हास आएको थियो, त्यसको क्षतिपूर्ति केही हदसम्म यसले गर्‍यो ।

सशस्त्र द्वन्द्व भीषण ढङ्गले चर्किएपछि आलोचनात्मक धार निर्वाह गर्दै द्वन्द्वको तथ्यसम्मत रिपोर्टिङ गर्नु सबैभन्दा गाह्रो र चुनौतीपूर्ण कुरो थियो । तथापि हामीले यो चुनौतीलाई पाँच वर्षसम्म राम्रोसित ब्यहोऱ्यौं र छिचोल्याँ । हामीले द्वन्द्वको दौरानमा राज्य पक्षले गरेका ज्यादतीहरूलाई पनि जनसमक्ष ल्यायौं र नेकपा माओवादी पक्षबाट भएका ज्यादतीहरूलाई पनि । तथापि दुवै पक्षको ठाडो आक्रमणको शिकार हुनबाट पत्रिकालाई जोगाउन चाहिँ समर्थ भइरह्यौं । रिपोर्टिङको दौरानमा त्यतिखेर हामीले अपनाएको नीति र पद्धति सङ्क्षेपमा यस्तो थियो:

- द्वन्द्वरत कुनै पक्षको पनि पक्ष नलिने, सत्य, न्याय र मानवीयताको पक्षमा मात्र उभिने; दुवै पक्षका कुनै पनि कुरा औँल्याउँदा स्वतन्त्र आलोचक साक्षीको भूमिका निर्वाह गर्ने,

- आफूले गरेको कुनै पनि रिपोर्टमा एक पक्षको मात्र कुरा नदिने, दुवै पक्षका कुरा दिने गर्ने । फैसला गर्ने अभिभारा पाठकलाई छोडी दिने,
- एउटा स्रोतबाट मात्र आएको समाचारमा भर नगर्ने, आएको समाचारको तथ्य-सत्यताबारे क्रसचेक गरेर वस्तुसम्मत, भरपर्दो र स्वतन्त्र स्रोतबाट पुष्टि गर्न सकिने भए मात्र समाचार दिने । समाचार दिँदा तीनओटा कुरामा ध्यान दिने— एक, समाचार तथ्यसम्मत, भरपर्दो र अन्य स्रोतबाट पनि पुष्टि गर्न सकिने हुनुपर्छ; दुई, समाचार पूर्वाग्रहरहित हुनुपर्छ तथा समाचारको प्रस्तुतीकरणमा समाचार-विश्लेषण गर्ने व्यक्ति सबै पक्षप्रति आलोचनात्मक हुनुपर्छ; र तीन, समाचारको भाषा संयमित र शिष्ट हुनुपर्छ, कसैप्रति पनि बिल्ला भिराइएको, आक्रामक र उत्तेजक हुनु हुँदैन ।

द्वन्द्वको दौरानमा कुनै पनि सम्पादक वा रिपोर्टर विचारमा तटस्थ हुनु सम्भव हुँदो रहेनछ । अनि विचारमा जुन पक्षसित ऊ निकट हुन्छ उसका गल्ली र ज्यादतीहरूप्रति आँखा चिम्लने प्रवृत्ति हुँदो रहेछ । भीषण द्वन्द्वको दौरानमा पत्रकारिता गर्दा याद गर्नुपर्ने कुरा के हुँदो रहेछ भने विचारको पक्षधरतालाई समाचारको पक्षधरतामा कदापि बदल्नु हुँदैन । जुनसुकै मूल्यमा पनि सत्य उजागर गर्ने र बेठीक, अन्याय र ज्यादती जुनसुकै पक्षबाट भए पनि औँल्याउन आँट गर्ने सांस्कृतिक उँचाइमा पत्रकार उठ्न सके मात्र द्वन्द्वको विषमतामा पनि सही पत्रकारिता सम्भव छ । मूल्याङ्कनले विगत कालमा यही गर्दै आएको हो ।

एकचोटिको कुरो हो, मूल्याङ्कन प्रकाशनको अन्तिम समय भइरहेको थियो । प्युठानको लिस्ने भन्ने ठाउँमा सेना र माओवादीबीच भीषण भीडन्त भएको थियो । त्यहाँ माओवादीहरू सरकारी सेनाको घेराउमा परेको र चार/पाँच सय जना माओवादी मारिएको भन्ने रिपोर्ट सबै सञ्चारमाध्यमले प्रचार गरे । त्यसबारे हामीले रिपोर्ट दिनुपर्ने भयो । मैले माओवादी स्रोतलाई सोधें, उसले त्यहाँ कोही पनि माओवादी लडाकु नमारिएको, बन्दोबस्तीको काम गर्ने पन्ध्र/बीस जना मानिस मात्र मारिएको समाचार दियो । अब कुन समाचारमा विश्वास गर्ने भन्ने समस्या भयो । मैले त्यसपछि दाङ र प्युठानकै पत्रकार साथीहरूलाई फोन गरेर सत्य पत्ता लगाइदिन अनुरोध गरें । उनीहरूले आधिकारिकताका साथ जम्मा बीस जना मानिस मारिएको र माओवादीहरू घेराउमा नरहेको, उनीहरू सुरक्षित स्थलतर्फ गइसकेको समाचार दिए । मूल्याङ्कनले त्यही समाचार छाप्यो । पछि वीवीसीका डेनियल त्याकले पनि घटना-स्थलमै पुगेर जम्मा बीस जना मानिस मारिएको समाचार प्रसार गरे । अन्ततः हामीले जे समाचार दियौं, त्यही तथ्यसम्मत निकलियो ।

२०६१ माघ १९ देखि राजाले सेनाको बलमा सम्पूर्ण रूपले प्रत्यक्ष शासन र एकतन्त्र चलाउन थालेपछि, मूल्याङ्कन अहिलेसम्मको रेकर्डमा सबैभन्दा ज्यादा सङ्कटग्रस्त भयो । म वारेण्टेड भएँ । बल्लतल्ल गिरफ्तार हुनबाट बँचेपछि मैले भूमिगत हुन बाध्य हुनुपऱ्यो । कार्यालयमा सेनाको उपस्थिति हुन थाल्नाले केही महिनासम्म त पत्रिका नै निकलन सकेन । स्थिति अलि खुकुलो भएपछि साथीहरूले ठूलो जोखिम मोलेर पत्रिका निकाल्नुभयो । मैले भूमिगत रूपमा लेखेर मात्र सघाउन सकें । तर पत्रिकाको विक्री भने चौपट्टै घटचो । विज्ञापन पनि निकै घटचो । केही महिनासम्म यो स्थिति रहँदा हामी आर्थिक रूपले नै डुब्ने स्थितिमा पुग्यौं ।

यो असाधारण परिस्थितिमा हामीले पनि खर्च कटौतिका लागि केही असाधारण निर्णयहरू लियौं । हामीले सम्बन्धित साथीहरूसित सल्लाह गरेरै काम गर्ने सहकर्मी साथीहरूको सङ्ख्या, खास गरी सम्पादक साथीहरूको सङ्ख्या आधा नै घटाउने टुङ्गो गर्‱यौं । साथी गोविन्द वर्तमान र मुक्ता श्रेष्ठले यो कठोर निर्णयलाई खुशीसाथ स्वीकार्नु भयो । हामी बाँकी सम्पादकहरूले पनि आधा मात्र तलब लिने निर्णय गर्‱यौं । सबै स्टाफ साथीहरूले सञ्चय कोष कट्टी रोक्नसमेत मञ्जुर गर्नु भयो । किनिने पत्रपत्रिकालाई धेरै सीमित गरियो ।

अनि आम्दानी बढाउन कार्यालयको एउटा कोठासमेत भाडामा दिइयो । सल्लाहकार र साथीहरूलाई आर्थिक मद्दतको लागि गुहार्‱यौं । ज्यादै कम साथीहरू मात्र सहयोग गर्नसक्ने स्थितिमा देखिनु भयो । मूल्याङ्कनमा केही पेज सामग्री प्रायोजन गर्न स्वीस साथीहरूले हार्दिकताका साथ सहयोग गर्नुभयो । सबै प्रयत्नहरूको कुल योगको फलस्वरूप मूल्याङ्कन सङ्कटबाट सकुशल बाहिर निकलियो । म २०६२ माघमा पक्राउमा परें र चार महिनासम्म जेलमा थुनिँँ, तर पनि मूल्याङ्कन आफ्नो मिसन पत्रकारिताको अविरल यात्रामा अविचलित हिँडी रह्यो ।

अहिले पनि मूल्याङ्कनका सामु अजङ्गका समस्याहरू छन् । पत्रिकालाई पूर्णतया रङ्गिन पारिनु पर्छ र चिल्लो कागजमा छापिनु पर्छ भन्ने पाठकहरू, पत्रिका विक्रेताहरू र विज्ञापन दाताहरूको चर्को माग छ । तीव्र गतिले राजनीतिक घटना-क्रम विकास भइरहँदा छापिएको सामग्री बासी नहोस् भन्नाका लागि छिटो र एकै दिनमा सारा पेजहरू एकै चोटि छापि दिने अत्याधुनिक प्रेसमा पत्रिका छापनुपर्ने माग बढ्दो छ । पत्रिका अबै तोकिएको मितिमा निकाल्न सकिएको छैन । कार्यालयमा व्यावसायिक ढङ्गको व्यवस्थापन गर्न बाँकी छ । विज्ञापन फेरि पनि थोरै मात्र उठिरहेछ । पत्रिकाको प्रचारप्रसार ज्यादै न्यून छ ।

तथापि सम्पादकका रूपमा पन्ध्र वर्ष बिताइसकेपछिको मेरो अनुभव के हो भने मूल्याङ्कन यी सबै समस्याहरूलाई सामना गर्न र समाधान गर्न सक्षम छ। यो कुनै पनि आँधी र बाढीलाई व्यहोरेर त्यसबाट सग्लै बाहिर निकलन समर्थ छ। परिस्थिति बदलिन्छ, र कहिलेकाहीं ज्यादै प्रतिकूल समेत हुन्छ, तर मूल्याङ्कनको विशेषता के हो भने विषम परिस्थितिमा पनि यसले आफूलाई तदनुकूल बदल्छ र बाँच्दछ।

मूल्याङ्कन कुनै एक जना व्यक्तिको मात्र योगदानले यहाँसम्म आइपुगेको होइन। सामूहिक रूपमा थुप्रै साथीको रगत-पसीना, त्याग र योगदान छ। मित्र श्याम खड्काले घर परिवारको दायित्व निर्वाह गर्न पुग्दो पारिश्रमिकको अभावको कारणले २०५९ सालको अन्त्यदेखि मूल्याङ्कन छोडेर अन्यत्र काम गर्न बाध्य हुनुभयो। तर व्यवस्थापनमा उहाँको अविस्मरणीय योगदान नभएको भए मूल्याङ्कनले सुरुका कठिन दिनको चुनौती सामना गर्न सम्भव नै थिएन। असोज २०५९ देखि मङ्सिर २०६१ सम्म प्रबन्ध निर्देशकका रूपमा स्नेह सायमीको व्यवस्थापकीय ज्ञान र सीपको योगदान त्यतिकै अविस्मरणीय छ।

त्यस्तै, लामो समयसम्म नाम नै नछापीकन बलराम पोखरेलले लेखा व्यवस्थापनको प्रमुख खम्बा भएर काम गर्नुभयो। उहाँकै योगदानबाट मूल्याङ्कनले लेखा प्रणालीलाई आधुनिक र कम्प्युटर युगमा प्रवेश गरेको हो। मूल्याङ्कनको ले-आउट डिजाइन र साजसज्जा चुस्त बनाउन सुरुमा चन्द्र खाकी तथा पछि ध्रुव बस्नेत र राजु महर्जनको योगदान अतुलनीय रहेको छ। उपत्यका बाहिरको मूल्याङ्कनको विक्री भुक्तानीको स्थिति मजबूत पार्नमा जमुनाप्रसाद चौधरीको ठूलो योगदान रहेको छ भने उपत्यका भित्र दुर्गा खड्काको। कहिले पनि पत्रिकामा नाम उल्लेख नभए पनि ग्राहक अभियान सम्हाल्ने लक्ष्मीबहादुर कारञ्जित, स्वागत कक्ष सम्हाल्न आधा दशकसम्म योगदान गर्ने हीरा महर्जन र कार्यालय सहयोगी भरत थान्दारको योगदान कम्ती छैन। द्वन्द्वको ज्यादै अप्ठेरो समयमा जोखिम मोलेर मूल्याङ्कनको निम्ति बिद्रोही नेताहरूसित अन्तर्वार्ता लिइदिने मित्र विनोद हुङ्गेलको योगदान अमूल्य छ। तसर्थ, अन्तमा मेरा सबै सहकर्मीप्रति म यसै लेखमार्फत हृदयदेखि नै आभार प्रकट गर्दछु।